СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1971 - Ч. 12 (132)

В. СТУС: ПІД ДИКИМ СОНЦЕМ

В. РЕВУЦЬКИЙ ПРО ЕМІҐРАЦІЙНУ ДРАМАТУРГІЮ ВИННИЧЕНКА

Е. ВАН ГОТЕҐЕМ: МОЯ ЗУСТРІЧ З УПА

Б. ЦИМБАЛІСТИЙ: ЧАС І ЛЮДИНА

„SUČASNIST“ — DEZEMBER 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андієвська

ГЕРОСТРАТИ
(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 долярів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПІЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Ґеруляк.

Ціна: 2,80 долярів; у Німеччині — 9 нім. марок.
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

diasporiana.org.ua

ГРУДЕНЬ 1971, Ч. 12 (132)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

†Володимир Стахів

У глибокому смутку ділимося з нашими читачами, приятелями і всією українською громадою болючою вісткою, що 25 жовтня 1971 помер після короткотривалої недуги співредактор нашого журнала від перших днів його заснування в 1961 році і заступник голови нашого видавництва Володимир Стахів.

Володомир Стахів народився 7 листопада 1910 в м. Перемишлі в Галичині і належав до того покоління західньоукраїнської молоді, політичний світогляд якої формувався під впливом недавніх визвольних змагань українського народу за державну незалежність. Це було те покоління, яке на переломі 1920-их і 30-их років стало рушійною силою революційного опору українського народу проти польських і російських окупантів, а в дальшому відограло вирішальну ролю в організації підпільної і повстанської боротьби нашого народу під час і після другої світової війни. Патріотизм, піднесений до меж фанатизму, гаряче бажання служити власному народові з повним самовідреченням, кожночасна готовість на пожертви, нехтування часто непереможними перешкодами були в того покоління такі міцні й великі, що хоч своє коріння воно виводило з порівняно невеликої частини української національної території, воно зуміло впродовж останніх десятиліть витиснути незнищенний знак на розвитку життя і боротьби нашого народу.

Володимир Стахів належав до типових представників своєї ґенерації. Вже як учень вищих кляс гімназії в Перемишлі Покійний став членом юнацтва Організації Українських Націоналістів і потому членом ОУН. Праці в українському націоналістичному русі він також присвятився в цілому під час політехнічних студій у Берліні, куди виїхав 1930 року по закінченні середньої школи. Володіючи німецькою мовою, як рідною, він був активним діячем студентського руху, брав участь у різних міжнародних конференціях, а рівночасно редаґував періодичні бюлетені «Української пресової служби», які аж до 1941 року появлялись українською і німецькою мовами. Хоч уже в 1930-их роках Володимир Стахів друкував свої статті в українській пресі різних країн Заходу, однак головні свої зусилля він спрямовував на інформативну акцію в колах кореспондентів міжнародної преси, акредитованих у тодішній столиці Німеччини. Особливо великі обов'язки впали на нього в 1938—39 роках за існування Карпатської Украї-

їни, коли міжнародна преса присвячувала дуже багато уваги українським питанням.

Коли 30 червня 1941 проголошено у Львові відновлення української державности, голова тодішнього державного правління Ярослав Стецько запросив покійного стати членом правління та доручив йому ведення зовнішніх справ. Це був природний вибір, бо ледве чи була в той час інша людина, більше зорієнтована в політичних і публіцистичних колах тодішньої Німеччини, як Володимир Стахів. Проте умови для дій правління і його уповноваженого в справах зовнішньої політики були в той час мінімальні. Нотифікувавши німецький уряд про проголошене відновлення державної самостійности України, Стахів дуже швидко мусів писати ноти протестів проти арешту Стецька, заперечення акту 30 червня і політики німецьких репресій на Україні. А вже 15 вересня 1941, коли німці провели по всій Україні, у Німеччині і в країнах Заходу, що були під їх окупацією, масові арешти українських націоналістів, Володимир Стахів опинився також між арештованими.

У в'язниці в Берліні, потім у концентраційному таборі в Саксенгавзені Покійний просидів понад три роки. Вийшовши на волю восени 1944 року, він переїхав до Мюнхену, де проживав до кінця свого життя.

У цей понад 25-річний період Володимир Стахів віддався виключно публіцистичній і політичній діяльності. Уже в 1946 році він став співробітником і згодом головним редактором мюнхенського тижневика «Українська трибуна», а після її ліквідації співредактором органу кол. вояків УПА «До зброї». У січні 1951 року з утворенням у Мюнхені двотижневика «Сучасна Україна» Стахів став її головним редактором і був ним упродовж 50-их років, весь час появи тієї газети. Це був період найбільш плідної розгорнутої публіцистичної діяльности Покійного. Діяпазон його зацікавлень був широкий. Поза його увагою не залишалося ні життя народу на рідних землях, ні міжнародна політика, ні різні галузі життя української еміґрації. З роками він щораз більше зосереджувався на аналізі і коментуванні партійно-політичного життя в УРСР та діяльности її речників на міжнародному форумі. Аналізи і оцінки Володимира Стахова у цих галузях належать до кращих зразків української публіцистики. Підкреслити зокрема треба сумлінність досліду і велике почуття відповідальности автора за друковане слово, що завжди ціхували цю за вдачею дуже темпераментну людину. Такого спрямування надав Покійний своїй публіцистичній праці також у журналі «Сучасність», який почав появлятися в січні 1961 року замість «Сучасної України» і «Української літературної газети».

Як й інші його товариші з фаху, Володимир Стахів не міг обмежитися тільки публіцистикою. Він був також політичним і громадським діячем. Довгі роки він був активним

в Організації Українських Націоналістів і в Закордонному представництві УГВР, він був на постах голови Спілки українських журналістів, голови Ліги українських політичних в'язнів, завжди користуючися довір'ям своїх співробітників і пошаною до його часто не ортодоксальних поглядів.

Смерть Володимира Стахова, що залишив дружину і двох синів та двох братів і сестру, є трагічним ударом не тільки для його рідних. Ті, хто з ним співпрацював, і в першу чергу наша редакція і видавництво, втратили в ньому відданого робітника, талановитого публіциста, організатора редакційної і видавничої праці і щирого друга. Великої втрати зазнало також українське громадське і політичне життя. Володимир Стахів був людиною непересічної інтеліґенції і спостережливости, і на його думку зважали також і його противники. З його смертю зменшилися кадри його однолітків, що разом з ним вирушали в похід за незалежність України, формували думку українського визвольного руху останніх чотирьох десятиріч та співтворили революційно-визвольну боротьбу українського народу.

Вічна Йому пам'ять!

Редакція журнала «Сучасність»
Українське Товариство Закордонних Студій «Сучасність»

У глибокому смутку повідомляємо українську громаду, що 25 жовтня 1971 року помер у Мюнхені (Німеччина) після короткотривалої недуги, на 61-му році життя

сл. п.

ВОЛОДИМИР СТАХІВ

член Закордонного Представництва УГВР, довголітній член ОУН, колишній член Проводу ЗЧ ОУН, член Політичної Ради ОУНз, член Українського Державного Правління у Львові в 1941 році, політичний в'язень польських і німецьких в'язниць та концтаборів, головний редактор Української пресової служби, «Української трибуни», «Сучасної України», співредактор журналів «До зброї» і «Сучасність», визначний публіцист і політичний та громадський діяч.

Закордонне Представництво
Української Головної Визвольної Ради

Під диким сонцем

ІЗ ЗБІРКИ «ЗИМОВІ ДЕРЕВА»

Василь Стус

ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВІ

Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі — од маминої колискової «Ой, люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою — це не забувається. А співане тужно: «Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи» — хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння з «Заповіту»: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте». Перші знаки нашої духовної аномалії, журба — як перше почуття немовляти в білому світі. Ще були — враження од дитинства. Гарного дитинства.

Шкільне навчання — вадило. Одне — чужомовне, а друге — дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки — трудні. Перша публіцистика віршована — позви з історією. Захоплення Рильським і Вергарном. Ще чогось прагнув безтелесий дух. І знову ж — любов. Стужілий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився од студентського схимництва. Армія — Прискорила. Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах — погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж — перші друковані вірші — 1959 рік.

Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і — необачно велика любов до нього. Звіль-

---

Збірка «Зимові дерева», з якої передруковуємо поданий тут цикл поезій, є першою збіркою молодого радянського поета Василя Стуса (нар. 1938 року на Вінниччині), поширюваною на Україні в машинописних копіях. Надрукувало цю збірку з одержаного з України відпису еміграційне видавництво «Література і мистецтво» у Брюсселі 1970 року, без згоди і без відома автора. Приготована до друку в Київському видавництві «Радянський письменник» збірка поезій В. Стуса була скреслена з видавничого пляну. Правопис оригіналу збережений.

нився — тільки десь 1965—66 рр. Нині найбільше люблю Ґете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо — Унґаретті, Квазімодо.

Ще люблю «густу» прозу — Толстого, Гемінґвея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить — і дуже — Фолкнер.

З молодших сучасників найбільше цінную В. Голобородька. Потім — Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова. Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що, повна любові, долає природне почуття зненависті, звільняється од неї, як од скверни. Поет — це людина. Насамперед. А людина — це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а — робив би коло землі.

Ще зневажаю політиків. Ще — цінную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

Один з найкращих друзів — Сковорода.

Київ, 1969 *Василь Стус*

*

Жовтий місяць, а ще вище — крик твій,
а ще вище — Той,
хто крізь зорі всі твої молитви
пересіяв, мов на решето,
і, німуючи, відкрився в твéрді,
ніжністю спотворив і закляв,
і тобі, потворі, спересердя
добру мову й розум одібрав.
А підвівши добрі дві долоні,
а зітерши подуми з лиця
Він промовив: радісні комоні,
випущені з стаєнь правітця,
радісну стежу вам прокопитять
і заграє обраділий степ...

А світання золоте обіддя
котиться, округле і пусте.

IX. 1967

*

Учора, як між сосон, догоряв
мій день домашніх клопотів, я думав:
життя — занадто довге задля нас.

Червоні коні пристрасті давно
відцокотіли брест-литовським трактом.
Ось вийди в ніч — ніде тобі нікого,
лише й живого — шлюбна служба псів.

Вже сни, мої заблукані телята,
не знають за собою чабана,
обпалених бажань зчорніле поле
безмірне, як голодний спокій мій.

Лише кипить у ключ поранне небо,
усипане пітьмою гайвороння
і крику пересохлі фіолети
нагадують про тисячі смертей.

Вже тлін протяв мою охлялу душу,
не висвітлену спалахами років,
а сто ще ненароджених нащадків
мені й дихнути вільно не дають.

Відшумувало вічне верховіття,
де прозелень наївна, де суцвіття
довірливо-немудре. Все. Задоста.
Тепер, сердешний, догоряй по пнях.

Добутися б до п'ятниці, на тиждень
бодай хоч раз пірнути в самоти
невистояний алкоголь. Спинитись
обличчям до пітьми. Хай буде сніг
і хай на лиця падає схололі.

Ти тут. Ти тільки тут. Ти тут. Ти тут —
на цілий світ! І поодинчим болем
обперся об натужні крони сосон.
А стогін їхній, вічністю пропахлий,
вивищує покари до покор.

X. 1968

*

Присмеркові сутінки опали,
сонну землю й душу оплели.
Самоти згорьовані хорали
геть мені дорогу замели.
І куди не йду, куди не прагну —
смерк сосновий мерзне угорі.
Виглядаю долю довгождану,
а не діжду — вибуду із гри.
Аж і гра: літають головешки,
зуби клацають під ідіотський сміх.
Регочи на кутні — буде легше
(а як буде важче — теж не гріх).
Що тебе клясти, моя недоле?
Не клену. Не кляв. Не проклену.

Хай життя — одне стернисте поле,
але перейти — не помину.
Дотягну до краю. Хай руками,
хай на ліктях, поповзом — дарма,
душу хай обшмугляю об камінь —
все одно милішої нема
за оцю утрачену й ледачу,
за байдужу, осоружну, за
землю цю, якою тільки й значу
і якою барвиться сльоза.

X. 1968

НАКЛИКАННЯ ДОЩУ

Трипільських сонць шалена коловерть
волого ллється у триталі руки
богів поганських. Спопелілі круки
розлітані круг вагрища пожертв.
Волів і коней на кострі димлять
патрошені гниді і круглі туші
і лопаються лунко, як гладущики,
обезголосені тіла закланні.
В гінких руках мовчазних рожаниць
високі чари, димом прокіптявілі.
І рветься зойк, високий до нестями,
тугими борлаками кобилиць.
Кружляє вагрище в рухливім колі чар,
простерті чари вкручуються в простір,
мов пасма дощові, долоні гострі
жіночою колишуться печаллю.
Сколінені мужі і ниці пахолки
німотні руки перед себе рвуть.
І неба молять і дощу зовуть,
окляклі круг багаття, ніби пакілля.
Чотири сонця відгорять вгорі,
чотирикрилий день відмайоріє.
Загрузнуть в ніч язичницькі бори.
Самі тіла жалобні бовваніють.

IV. 1965

*

Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він як зоря проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-бо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив.

Прости мені недільний мій Хрещатик,
що сівши сидьма ці котли топлю
в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати
не можу, що читаючи люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи стремлю.

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.

Із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право — надриватися в ярмі.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість — тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?

Коли тебе, коханий, покарають —
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.

5—6. 12. 1965

ПІД ДИКИМ СОНЦЕМ

Поприсідали верби у воді,
стоїть у березі дівчаток зграйка
і, видивившись лози, миють ноги,
високо підіткавши спідниці.

Вода, напріта сонцем вересневим,
вже не відстрашує. Несуться бистриною

розгонисті слов'янські байдаки,
і не докинути вінка — приб'ється
одраз до берега. Хоч кинь, хоч ні.

А байдаки солоні, як тарані,
пропечені смолою і вогнем
підступних греків, замордують хвилю
своїм жалким таранним кістяком.

Підвівся зашмарований козак,
дівчатам крикнув щось — та змила хвиля
і понесла луна козацьке слово
та річка швидко човен понесла.

Їм навздогін, як молоді берізки,
сподобані духмяним днем червневим
в Ярилів день, у сотню довгих ніг
біжать дівчатка. І мигтіють ноги,
і весла миготять. І круглі луни
мигтять над річкою. І миготять,
як ошелешене, більмисте око дня.

Лиш теплий, як зерно ячменю в тісті,
ледь-ледь відчутний у дівочім тілі
солодкий хміль ярилового меду
і терпкий дух нічної свидини.

Як відпливуть мужі — круглясті чари
благатимуть з простертими руками
Перуна — окропити грішну землю
прибивши порох по стежках кохань,

щоб переможцями вертали вої
і знов куниць в глухі ловили сільця,
щоб у бою не гнувся меч щербатий
і не ламався гострожалий спис,

щоб раювали тонкоспіві верві
із полювань із золотого жита,
і добрим пивом, і солодким медом,
і черевом дозрілих рожаниць.

VII. 1965

ОСТАННІЙ ЛИСТ ДОВЖЕНКА

Прозаїки, поети, патріоти!
Давно опазурились солов'ї,
одзьобились на нашій Україні.
А як не чути їх? Немає сил.
Столичний гамір заважкий мені.

І хочу вже на затишок, і, може,
на спокій хочеться на придеснянський,
і хочеться на мій селянський край.
Пустіть мене до себе. Поможіть
мені востанне розтроюдить рану,
побачити Дніпро, води востанне
у пригірщ із криниці зачерпнуть.
Нехай гризуть дніпрові гострі кручі
моє зболіле серце. Хай гудуть
чернігівські просмолені ліси.
Пустіть мене в просмолене дитинство.
Бо кожну ніч порипують бори
і ладаном мені живиця пахне
і дерева, як тіні предковічні,
мене до себе кличуть і зовуть.
Пустіть мене у молодість мою.
Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм,
хоч крихіткою ока ухопить
прогірклу землю. Звіхолили сни
мій день і ніч мою й життя прожите.
Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрать в голодні очі край полинний
і заховать на смерть. Пустіть мене —
прозаїки, поети, патріоти.

VI. 1964

✳

Сто років, як сконала Січ.
Сибір. І соловецькі келії,
і глупа облягає ніч
пекельний край і крик пекельний.

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків,
із шаравар, з курної хати
раби зростають до синів
своєї України-матері.

Ти вже не згинеш, ти двожилава,
земля, рабована віками,
і не скарать тебе душителям
сибірами і соловками.

Ти ще виболюється болем,
ти ще роздерта на шматки,
та вже, крута і непокірна,
ти випросталася для волі,

ти гнівом виросла. Тепер
не матимеш од нього спокою,
йому ж рости й рости, допоки
не упадуть тюремні двері.

І радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці —
слова шугають над Дніпром.

VI. 1963

*

Скільки в небі шамотіння снігопаду!
Снігопаду шамотіння скільки в небі!
В високості необліданій кружляє проміж вітрами єдине шамотіння безбережне.

Скільки в небі голубого снігопаду!
Олив'яного!
Оглухлого!
Тепер
тільки сніг і сніг
і небо
геть до чортиків прочорнене.
Ні витерпу немає,
ні розради.
Снігопаду!
Шамотіння!
Безтелесих
слів!
Нічного шепотіння
зір!
Задивився в вись — і падаєш.
І не допався — падаєш.
Ледь-ледь зіп'явся — падаєш.
В небі зеленню і встелено, і зимно!

II. 1965

Олексі Булизі

Цупких не роздереш обійм —
обложно став твій день недільний
і закурів, як дощ, як димний,
як вільглий смерк, як крик — добі.
Чоло холодне і голодне,
велике око, прямо в суть
націлені, перенесуть
тебе — до голої безодні,
а друзі руки вознесуть,
мов голосіння. Ніби спазма —
грудних розлук тремка пора.
Весніє світ, упавши плазом,
коли поетів косить рак
та біль, гіркіший за підозри,
чорніший за пролами ґрат.
Так заломитись — горлом гострим,
так йти — до смертного одра
прирідненим. Аби смертельно,
голіруч грузнути в пітьму.
Кому звірятимеш, кому —
смеркальний день і морок денний,
набряклий полисками тиш?
Єдина правда — засторога:
Від самоти — до німоти,
бо дальня до мети дорога.
Квадратний біль. Крутий округ
жалоби.
Прощавай же!
Поети, наче совість, мруть,
і білий світ — він тільки майже
і світ, і білий.

III. 1966

В камері й на суді

ІЗ ЗАХАЛЯВНОГО НАРИСУ «БІЛЬМО» (II)

Птах звикає до клітки; зрештою, він подеколи не може й жити поза кліткою, — його пускають на волю — і він гине. Людина — не птах, вона — творіння вищого гатунку. Але щось спільне з птахом у неї вклала природа: вона звикає до клітки, — клітки — помешкання, клітки — роботи, клітки — їжі, клітки — тюрми. Правда, мене ніяк не могло полишити прикре відчуття замкнутості стін камери, які завжди навалювалися на мене своїм тягарем, гнітили; так гнітить зрада, образа.

— Слухай, — сказав мені якось Володя, — ти хочеш листуватися з кимось із своїх подільників?

— А хіба це можливе?

— Звичайно, це роблять дуже просто, я беру це, як старий тюремний вовк, на себе.

— Ні, знаєш, я не маю з ким, та й про що?

— Ти ще нічого не знаєш про туалет. Там перевіряють завжди після тебе, щоб не залишив щось, або не написав на стіні. Але я знаю такі місця, які не сидять жодному наглядачеві в башці.

Він переконував мене в цьому з самого ранку, він був непідкупно впертий, і ця впертість мене несподівано насторожила. Після його нереальних коней — і раптом така реальна справа.

— Ні, знаєш, я не хочу.

Тоді він ображено сів на ліжку і якийсь час мовчав.

— Якщо ти, чудило, боїшся такого способу, то є інший, теж не з гірших. Можеш узяти в бібліотеці книжку і на останній сторінці поставити крапочки під буквами, і так ти можеш скласти будь-який текст.

Я розсміявся з такої простоти.

— А як же ж передати?

— А це як раз плюнути. Передамо через когось записку, щоб друг узяв у бібліотеці книжку, що ти мав, хай вона

У листопадовій книжці «Сучасности» надруковано першу частину нарису «Більмо», який під цією назвою поширюється на Україні. Авторство його приписують Михайлові Осадчому, кол. викладачеві ЛДУ, що був арештований 1965 року й засуджений на два роки ув'язнення. У першій частині йшла мова про перебування автора під слідством КҐБ. У друкованій тепер частині — продовження розповіді про перебування в камері і перебіг судового процесу.

буде під номером 9, або таким, що закінчується на 9. Темнота!..

Я підійшов до віконця і дивився, як росте цибуля. Здається, я взяв горнятко і підлив її.

— Дай горнятко, — сказав він. — Дай горнятко і стань біля вовчка у дверях.

— Навіщо? — спитав я, не дотямивши його слів.

Він прилаштував на грудях, якби для читання книжку. Тоді приклав до стінки 66 камери денце металевого горнятка і двічі постукав у стіну середнім пальцем. Коли звідти теж відізвалися двома відстуками, Володя обхопив долонею порожнину горнятка і закричав в нього: «Хто?.. Скільки? Звідки. З ким? Що за діло?.. Прийом». Він поспішно обернув горнятко порожниною до стінки і припав вухом до денця. Я неспокійно стежив за його «розмовою». А зненацька зашарудів вовчок, і Володя, швидко сховавши під подушку горня, взявся за книжку. Я закрокував по камері, час од часу нетерпляче позираючи на Володю, то на вовчок. «Невже почули», — подумав я. Але Володя лежав спокійно, начебто нічого й не трапилося, і я трохи вгамувався. Проте за хвилину цей спокій вже дратував мене.

— У тебе є хто знайомий, який працював би в музеї якогось мистецтва? — поспитав він, назираючи із-за книжки.

— В музеї? А що? що?..

— Та... розколовся до сраки. Хтось з ним сидів, то передав оце.

Розколовся?.. Як, коли, в чому?.. Мене дуже вразило це слово. І тепер після допитів, жахливого непорозуміння, коли весь час когось чекаєш, коли тебе нівечать на допитах, а потім опустошує камера. Весь час чогось чекаєш, весь час насторожений і навіть будь-які дрібниці вибухають, набирають божевільних розмірів, а деколи просто приголомшують. Слова Володі, скептичного, ба навіть цинічного, геть збили мене з пантелику. Я не міг знайти собі місця в камері: колесо закрутилося десь поруч, і начебто кулак майора Гальського, проносилося поруч, щоб якось не втриматися і не прокотитися через мене. Це було невдячне чекання, чекання цього проміздкого колеса...

Я став раптом підозрівати речі; як слідчий, дошукуватися в них «підтексту». Слова, які я досі пропускав повз вуха, слова Володі, тепер для мене не абияк важили, я вчував у них прихований запит. Подеколи Володя видавався мені другим слідчим, — запускають же ж в камери «наседок», я про це не раз чув, і це мене страшно смішило. А тут ще траплялося не раз так, що Володя починав задавати питання, які щойно задавав мені на слідстві слідчий. Або питався про таке, про яке він сам, можливо, й не міг здогадатися. Тепер я відчував себе межи двома вогнями, якого остерігатися — не знаєш. Мене тепер везли дві машини, що рухалися паралельно однією дорогою, і це лише тимчасове пересаджування з однієї в іншу нагадувало моє теперішне ста-

новище. Володя раптом, ні з того, ні з сього, розкричався. Це було на другий день після «переговорів горнятком».

— Ти, чудило, й... твою мать!.. Та я сам би вас — комуністів таких, як ти, — на сухій гіляці поперевішував. Ти брехав людям, а в цей час плекав в душі чорні мрії...

Такі ж приблизно слова казав мені майор Гальський. «Що це, — гадкував я, телепатична передача з одного мозку в інший»? Володя крутився коло дверей, неспроможний зволодіти своєю чималою фізичною силою; він скреготав зубами і тряс мене за груди. Я заплющив очі і зовсім несподівано відкрив для себе просту річ: мені здалося, що мене знову «обробляє» Гальський. Не Володя, а саме майор Гальський.

— Що з тобою, Володю, — прошепотів я і відступив, — як ти смієш таке говорити? Це брехня, якісь чорні мрії.

Він опам'ятався, зніяковів. Підняті догори плечі опали донизу.

— Ти злякався, — поспішно сказав він. — Злякався? А я пожартував, узяв — і пожартував. А ти — герой! Що ж ти робитимеш на допиті, коли тебе добряче до стінки припруть?

Він фальшував, я відчував це по його показних рухах, по його влесливих словах. Щоб якось згладити цю атмосферу тимчасового непорозуміння, він зачав співати. Через якийсь час я зрозумів, що він співав не просто так, а добирав певних пісень, з певним спрямуванням. Час од часу він робив невеличку паузу і спостерігав за моїм лицем: його конче цікавила моя реакція.

«Гей, там далеко на Волині
Повстала армія УПА...»

У мене в щоденнику було згадано прізвище перекладача Юлія Даніеля. Я познайомився з ним в Москві цілком випадково і розмовляв з ним не більше п'яти хвилин. Пригадую, ця розмова була записана в мене в щоденнику, який вилучили під час обшуку. Я розповів йому модний тоді в Києві анекдот про гороскопічне передбачення числа 12. «В 1905 році була революція. Через 12 років у 1917, була друга, плюс 12 — утвердження культу Сталіна, плюс 12 — трагічний 1941, плюс 12 — смерть великого Сталіна і великого культу, плюс ще 12 і наш 1965 рік... Виходить, щось має відбутися...» «Що в цій країні ще може бути, — відповів Даніель. — Революція була, культ був».

Слідчий уперто акцентував на мої записи в щоденнику. Більшість з них нічого не важили, хоча він дошукувався в них «крамоли». А цей випадок чомусь весь час оминався. Це мене насторожувало. Адже ж, якщо про «крамолу», так що краще може бути за той анекдот?

Якось ми з Володею пішли на «прогулянку» в туалет (це невеличка хитрість в'язнів побути у «просторому» туалеті якнайдовше, щоб хоч трохи відійти від тісної, задушливої

камери). Замість, як я досі спостеріг, чистих папірців певного призначення, нам видали на цей раз клапці газети.

— Слухай, — сказав він, — ось на моєму клапцеві згадується про якийсь процес по вашій статті.

Перше, що мені впало у вічі — це прізвище Юлія Даніеля. Його судили... Який Даніель?.. З Москви?.. Той самий, що згадується у моєму щоденнику?.. Але в замітці з Баку не вказувалося, де саме відбувається процес, у ній лише засуджувалося якимсь пенсіонером поведінку «нечестивця». Якщо це той, тоді чому ж слідчий не з'ясовує моїх стосунків з ним, чого замовчує?..

Я підняв голову і віч-на-віч зустрівся з запитливими Володиними очима. Він одразу ж відвів їх вбік і почав мити під краном руки. Але цей погляд чомусь особливо вразив мене.

Завгосп завжди вносив у камеру вітер веселощів. Вони йшли від його «солдатських» дотепів, а також від леза, тупого, як циганська сокира. Голитися нам — це було якесь прокрустове ложе: не тебе різали, а ти різав самого себе, але дуже тупою річчю. Сьогодні він увійшов загадково усміхнений, високий і щирий.

— Кому тут пахне женячкою? — спитав він і поплескав мене по плечу. — Ану голи свого «Робінзона», бо наречена зінфарктує...

День був мало що не Юр'євим: лезо було нове, завгосп не стеріг мене, коли я голився і залишив мене вперше на самоті з новим лезом «Нева», він не боявся, що зможу пополосувати собі вени, та й який ідіот робив би це, коли на нього чекає внизу наречена і, може, воля (чомусь я до останнього часу не полишав про неї гадки, я чомусь вперто не переставав вірити в кінець якогось фатального «непорозуміння»).

Парфумів не дали, але це мені зовсім не принизило настрою. Я йшов по коридору вниз — дорога така вперше випала мені за все слідство, — мене ввели до світлої, широкої, мов би вулиця (такі порівняння після маленької камери особливо часто нав'язувалися мені), кімнати. Посеред неї стояв стіл буквою «Т», покритий синім сукном. За ним стояли незнайомі мені люди, поважні, гарно одягнені (таке враження, що я посол і втрапив на прийом до президента).

— Це голова Комітету державної безпеки Української РСР, — сказав хтось зліва, і я побачив за столом усміхнену, бадьору літню людину, од якої повіяло спокоєм та інтеліґентністю.

— Прошу сідати, — сказав він чистою, літературною мовою із східньо-українським акцентом. — Що ви зробили, чому тут?

Я був тоді чимало розгублений і, здається... говорив зовсім не те, що мав би насправді робити.

— Мій приятель, — мовив я стиха, — у травні 1965 року залишив мені статтю «З приводу процесу над Погружальським», якої я не встиг до арешту прочитати, бо був

перепружений роботою, пов'язаною із захистом дисертації...

Я ще щось хотів сказати, але мені поспішно перебили звідусіль незнайомі мені люди:

— Він в обкомі партії працював... Він не повідомив нас... Він скривав!.. Він мав серед наших працівників особистих знайомих і нікому про це не сказав!..

Ці голоси злилися в одне, і, здавалося, хтось причепив до стовпа бочку і періщить у неї залізною палицею. Раптом усе, мов би по команді, стихло і приємний, зрівноважений голос знову спитав:

— Чи не має у вас претенсій до слідчого?

Я ніяк не міг оговтатися, я був дорослою людиною, але все в мені робилося проти мене. Я щось пробурмотів, я навіть не встиг пробурмотіти, коли мене чіпнули за лікоть і повели назад у камеру.

— У — у — у... ідіот! — шепотів я, забившись на ліжкові, я ніяк не міг пробачити собі цього випадку. Така нагода все з'ясувати, довести людям, що я невинний, що все це закрутилося, мов помахом чиєїсь зломстивої палички, він би мене зрозумів, а я...

У мене в голові все переплуталося, я нагадував дітвака, в якого відібрали цукерку, яку щойно дали, а за хвилю сказали, що він її вкрав. І в цей час несподівано я виразно вчув чийсь тягучий, пронизливий плач — плакала жінка і плакала по-сільському, — так плачуть за покійником в одному кінці села, а в іншому від того плачу стає моторошно.

— Ти чуєш, Володю? — спитав я його, бо злякався думки, що божеволію.

— Та — а... вона вчора теж так вила, мов би її різав хтось...

Після цих відвідин усі зі мною почали розмовляти по-українському і українською мовою вже почав вести протокол слідчий.

— Я вірно розставив коми? — питався він. — Як здибаєте десь русизми — викиньте.

Я викидав, розставляв коми, я був — і обвинувачений, і редактор.

— Я гадаю, що ми більше «договір Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року» не будем вміняти тобі в обвинувачення. Ми порадилися і вирішили, що це не антирадянський твір. Не будемо більше згадувати й про Івана Драча, він чесний чоловік і до вас ніякого відношення не мав...

Вже пізніше я прочитав у «Літературній Україні» його статтю «О, будьте прокляті ви ще раз», в якій він дуже розвінчував український буржуазний націоналізм. Очевидно, після цього виступу для них він став нецікавим. Мабуть, і на його прикладі був на той час продемонстрований своєрідний «розкіл» нового покоління на Україні. Нам цим «по-

каянням» весь час муляли очі: ось, дивіться, казали... Людина, як і ви, теж помилялася, але вчасно схаменулася. Бачите, навіть засудила свої нерозумні погляди. Тепер з такий людей і можуть вийти великі поети...

Дивний світ людей... Ніхто не може збагнути його: ані мистець, ані бог. — Ніхто не може сказати: ось тут вона стояла і пішла далі, на самопожертву, гордо скинувши голову. Лише недалекозорий здатен на таке. Лише він може не помітити, як людина не личить до навколишнього, як випадає з нього, мов би маяк на скельній верхівці. Милий і добрий Іван. Чомусь усі звикли звертатися до нього саме так, як до близької і душевної людини. «Комфорт» його невеличкого помешкання... Стіл, двоє стільців, і... всі чотири стіни світу, закладені книжковими полицями. Усе його багатство, багатство людини, яка знає йому справжню ціну. Тут істина, закладена віками і мудрими смертними. Тут життя і наше завтра. Можна усе вичитати, як по зірках. Можна усе знати наперед. Кволий день і армія пристосуванців. Речі — і не більше. Порожні цеглини, що топлять себе в оковитій. Ніхто не може виказати справжнього людини, ані мистець, ані Бог. Ніхто не може сказати, що таке розуміння часу і самопожертва...

Тихий Світличний, геть занурений у книжки. Якби він тільки знав, як не вписується в них, як випадає, мов різнорідне тіло, як виглядає смішним за своїми щоденними клопотами і науковістю. Щось виганяє його звідси на село, межи квітучі гречки та дерева, межи неспокійні вулики. Якось навіть не віриться, що таку людину не любили б бджоли, що не спали б на його руках, як на сотах. Середнього зросту, сухорлявий, зовні спокійний і ні, — од нього віяло чимсь природним, сердечним, людським. В його натурі не буяв демон. Було інше: врівноваженість, мудра зосередженість, переконаність у правоті свого покликання громадянина...

Оточений гуртом незнайомих людей, що пильнували за ним, мов за англійською королевою, він увійшов у кімнату слідчого і сів на стілець. Тримаючи себе невимушено й спокійно, він і тут не вписувався в речі, випадав з-за пісних лиць працівників КДБ, не личив до заґратованих вікон, і мені знову подумалося про пасіку і село.

Нас по черзі запитували, коли ми познайомилися, що говорили один одному, — питання були напрочуд дріб'язковими й незначними. Слідчі весь час «прощупували», домагались чогось більшого, а чого саме, певно, не знали й самі. Вони презирливо, не приховуючи своєї зверхньої вищості зміряли Івана Олексійовича, подеколи перекидувалися дотепами, які тільки можна почути від юристів енного класу. Мене питали, чи впливав на мене Світличний, як саме і з якою метою.

— Коли ми познайомилися, — мовив я, — ми пили з ним вино.

— Це було 23 серпня 1963 року, і пили ми «Каберне»...

Але Світличного грубо перебили:

— Відповідатимете, коли запитаємо!

— Світличний передав одним хлопцем вам з Києва записку, в якій писав, що з ним ви можете говорити про все. Як ви зрозуміли зміст записки і що значить: про все?

— Так, — мовив я, — я справді отримав від Світличного таку записку. Але пояснити, як я зрозумів і що саме мав на увазі Іван Олексійович, не можу. Зрештою, він тут, і можете його про це запитати.

— Ми спитаємо й без вас. А зараз питання торкається саме вас. Прошу відповідати, як зрозуміли зміст записки?..

Про цей зміст у мене випитували протягом години. Я геть усе вичерпав, що міг сказати, і вмовк. Ну, що я міг з «такого», яке вони домагалися, сказати?

— Я давав йому свої вірші, — сказав я. — Деякі з них були згодом видрукувані в пресі.

— З якою метою ви давали йому читати свої вірші?

— Він літературний критик, і я хотів знати його оцінку.

— Ви могли б дати комусь іншому, чому саме йому дали?

— Я багато читав його критичних статтей, вони подобались мені своєю об'єктивністю, безкомпромісністю, якістю оцінок...

Я згадав собі один з процесів над Шевченком за царської Росії. Тоді слідчі задавали йому такі ж самі питання: «С какой целью ви сочиняли стихи?.. С какой целью ви побуждали в Киеве Костомарова?.. Кто такие... и почему они в своих письмах называли вас?..» Це було 118 років тому, але в судовій практиці нічого не змінилося: ані характер запитань, ані мова, якою питали...

Запитання скінчилися, і ми із слідчим зайшли у безвихідь. Хитрі «наводящіе вопроси» закінчилися, і на мить ми замовкли. Я подумав, що їх зовсім не цікавить: де і як ми зустрілися, про що розмовляли. Вони хотіли визнатися про вплив Світличного на мене, про той заряд «крамоли», який він міг посіяти свідомо в мені.

Він сидів поперед мене і я звернув увагу, що в нього нові білі шерстяні шкарпетки. Він начебто зрозумів мій погляд і несподівано сказав:

— Це мені дружина передала, мені тепліше, як тобі...

— Замолчите! — сердито крикнув прокурор зі Львова. Или вы хотите, чтобы мы перервали очную ставку и вывели вас вон отсюда?..

Тепер мене полишили із запитанням і «перейшли» до Світличного. «Ви знаєте, я цього не пам'ятаю», — сказав він, — «у мене останнім часом занадто посилився склероз. Я навіть, уявіть собі, ніяк не міг запам'ятати останні місця своєї роботи і мусив їх занотувати собі на бібліотечних картках...»

Подекуди відчувалось, що його уся ця безглуздість починає дратувати, і тоді він допоматав слідчим у складанні протоколу. «Пишіть», — казав він, — «як вам зручніше перед кодексом, мені байдуже. Тільки пишіть саме те, що стосується лише мене. Я не хочу, щоб за мої „дії" відповідали інші...»

Наприкінці нам дали хвилину вільної розмови.

— Ти такий рум'яний, наче б то сьогодні з волі, — мовив я йому.

Іван Олексійович усміхнувся.

— Стаж у нас майже однаковий...

Він вийшов, залишивши в мені якусь тиху радість, впевненість у себе і в бодай елементарну справедливість. Я довго ходив під враженням його усміхненого обличчя. Єдиного, як мені здалося, людського і природного обличчя за кілька місяців ув'язнення. Він був «веселий», хоча його теж «зітерла» машина слідства. Проте, очевидно, він набагато раніше збагнув середньовічну безглуздість нашого «дела», розпочатого комедіянтами у цивільному. Він знав, що фальсифікувати можна геть усе. Можна за будь-що засудити: навіть за те, що ми перейшли вулицю вище переходу. Все залежало від «чарівної палички», яку хтось напоготові тримав у руках. Ця «чарівна паличка» вже зробила своє чорне «дело» в тридцятих роках. Вона зараз знаходиться у тих самих руках, у тих самих людей: нічого не змінилося, окрім цифр років. Ось вона змахне і потягнуться вагони Кальнишевських, Курбасів, Драй-Хмар і Хвильових... А потім... потім можна буде усе реабілітувати, причепити мертвому ярличок «жертва того-то і того-то...» і навіть визнати їх за відомих. Смішні літа. Діти бавляться в політику. Діти самозарозумілі і пихаті, мстиві і жорстокі...

Коли ми знову лишилися наодинці із слідчим, я спитав його:

— Як вам подобається Світличний? Ви ж вперше його бачили?

— С ним еще нужно много поработать, — сказав він, — чтобы из него вышел настоящий литературний критик...

Якось я особливо відчув свою в'язнярську ницість...

Володя, переставляючи сірнички, наважився нарешті розповісти мені свою «пригоду». Його коні були ніщо проти самої долі. Я аж ахнув, зачувши, що він — «злочинець двох республік»...

На початку п'ятдесятих років Володя був запідозрений у зв'язках з бандерівцями, і його засудили на довічну висилку в Середню Азію (тоді, навіть якщо не довели цього зв'язку, все одно давали двадцять п'ять років або довічну...). Там він перебував до XX з'їзду, а після нього його справу переглянули і дозволили вернутися на Львівщину. Через якийсь час він з товаришами організував групу, яка друкувала брошури й листівки антирадянського змісту. Одного разу його настиг-

ли з валізкою «власної продукції» і з револьвером в кишені органи КДБ. Він саме прямував тоді на Закарпаття.

Володя всіляко відпирався. Мовляв, це не моя валіза з брошурами та листівками, а револьвер йому підсунули працівники КДБ. Тоді кишеню разом з револьвером вирізали і експертиза встановила, що саме в цій кишені довгий час Володя носив револьвер. Під час слідства виявилося, що, проживаючи в Середній Азії, він там вчинив цілий ряд злочинів, зокрема, пропагував українські націоналістичні пісні й ідеї. За все це він і був визнаний «злочинцем двох республік» та засуджений на 12 років позбавлення волі. Міру покарання відбував у Дюшамбе, а тепер його викликали, як основного свідка по справі Куп'яка, колишнього керівника бандерівської служби безпеки, який після війни оселився в Канаді і проживає там і досі. Радянський уряд неодноразово подавав ноти урядові Канади, щоб той повернув Куп'яка в Радянський Союз, де його судитимуть, як злочинця воєнних років...

Я з подивом дивився на Володю: досі мені він видавався своєю поведінкою злодієм або спекулянтом, за це, гадкував я, його, мабуть, і судять. А він, мов би розуміючи свою перевагу над моїм нікчемним єством, розкинувся на ліжкові, закинув ногу на ногу і «пускає вітри», що зовсім не личило до його інтелігентського складу.

— Хочеш, я тобі скажу на скільки років матимеш «липучку»?

Він намалював коло, обвів його більшим, і покреслив на сім частинок (кожна частинка означала рік, тобто сім років за санкцією статті). Посередині кола клав горнятко з водою, розбовтував її і кидав сірник. Коли вода стишилась, сірник випливав з крутоверті і бив головою в стінку проти тієї частинки кола, на якій була нанесена цифра кількості років. Я мав отримати, за цим ворожінням, три роки.

— Клянуся своїми і дідовими кіньми, що ти не отримаєш більше...

11 лютого 1966 року нас перевели в іншу, 70 камеру. Тут було просторо, я ретельно виміряв квадратуру, ха-ха, сказав Володя, ми в раю, лише бракує женщин, да-а... До нас поселили ще одного в'язня, невеличкого, огрядного єврея, неговіркого і спокійного.

Кілька днів тому Володя мені сказав, що скоро, десь за день, він лишить моє товариство назавжди, оскільки в нього вже все «ясно». Але тільки-но до нас прибуло в камеру поповнення, як він після чергового виклику сказав, що залишається ще не менше, ніж на місяць, оскільки розкрилися нові, дуже прикрі для нього факти. Він це говорив з якимсь внутрішнім притиском, але я в цьому не ловив жодного занепокоєння.

Наш «рай» видався мені Ермітажем, без картин, правда, але з вісьмома метрами вздовж, — якщо ходити туди й назад і старанно лічити кроки, то можна щодня проходити по шість кілометрів — віддаль від ЦУМу до мого помешкання і назад.

Я розважав себе цими кроками, я радів, мов дітвак, своєму відкриттю, і, здавалося, навіть трохи «ожив». Кроки не завжди виходили однаковими за довжиною і тоді я брав два — за один. Я ошукував себе на такій забавці, але й це не відвертало мене від того жіночого плачу, що переслідував мої вуха цілими днями. Майже тиждень хтось жалібно ридав за стінкою, і в мене все перевертало від цього, росло в грудях якесь моторошне занепокоєння, я підходив до вікна, вертався до дверей, лічив і лічив кроки.

— Таке враження, що ми не в тюрмі, а в джунглях, що ми не в'язні, ізольовані від всього світу, а нерозумні Тарзани, яких мавпи вирішили вижити з хащ диким риданням...

Володя мовчки читав, весь час у нього смішно ворушилась нижня губа, і час од часу крадькома позирав на нового мешканця.

— Вибачте, — не витримав він якось, — а вас за якою статтею, коли не секрет.

— Тут ніяких секретів немає, — швидко відповів Наум, але так більше нічого й не сказав. Володя невдоволено сопів на ліжкові, ковтав слину, намагався ще раз розпочати розмову, але так нічого й не домігся. На другий день він сказав, що вже все «ясно», холодно попрощався зі мною, кивнув головою Науму і рушив до дверей, чекаючи на виклик. Він чимало простояв там з клунком, а потім, мов би пригадавши та між іншим сказав, попросивши про це нікому не говорити:

— Згадаєш мене на доброму слові, що матимеш два роки... Ба, Дзюбу-письменника знаєш? Так він десь, здається, у Спілці виступав на ваш захист. Там його засвистали, а ко... ко... Козаченко сказав йому: нечестива не наша спілка письменників, Дзюбо, а ваша!.. Був такий свист і сміх... Ага, ще почув, у Луцьку, таких, як ви, недавно судили. Народ обурений був, кричав із залу: у тюрму їх, у тюрму! А вони похнюпили голови і відповіли: та ми вже й так сидимо... Каялися!..

— Це нечесний чоловік, поганий, — мовив Наум, як тільки Володя залишив камеру, — я це зразу помітив, як тільки ввійшов, з першого погляду. А потім, хіба так прощаються люди, які провели в камері разом шість місяців?..

Його начебто підмінили. З небалакучої, потаємної людини він став раптом говірким, він говорив, не дав мені промовити слова, та все радив, як поводитися на суді, як відповідати на запитання...

Я дивився на нього із зачудуванням. Уже давно було час спати, а ми пошепки розмовляли й розмовляли. Я думав про те, що зовсім не вмію розрізняти добрих і поганих людей, що зовсім не знаю людської психології, що не знаю, від кого чекати доброти...

Той плач, який мене мучив стільки днів, який снився мені чимсь потворним і живучим, якого я так вперто намагався позбутися примітивним лічінням кроків, віршами, жалюгідним наспівуванням, раптом випав з моєї голови під час

цієї розмови з Наумом, випав, як випадає з воза зайвий камінь; як раптом обривається магнітофонна стрічка, яку я встиг за ці дні так зненавидіти...

Людина створена для того, щоб про неї писали. Вона ходить, працює, любить, спить блаженним сном і подеколи навіть їй щось сниться. Щоб бути культурною і освіченою людиною — людина мусить багато читати, багато і все. Коли вона читає щось, яке проповідує тільки ранок, а забуває про день і ніч, людина стає однобокою, і її очі косять, як у фолкнерівського негра, коли індійці вели його закопувати в могилу труп вождя.

Про цю людину пишуть: вона цікава, багато знає, і її змальовують, одну і ту ж, по-різному. Соцреалісти по-своєму, сюрреалісти — по-своєму, імажиністи по-своєму, імпресіоністи по-своєму... Але як би вони не змалювали людину, негативний вона тип, як от: злодій, морфініст, гвалтівник, — чи позитивний: доярка, її корова Манька, що обоє взяли соцзобов'язання надоїти і доїтися; вчитель, що зобов'язався з двійовників зробити відмінників і, справді, ставить п'ятірки; академік, що дуже любить дітей і навіть перепиняє їх на вулиці і дає їм цукерок, питає, як їх звати, а коли вони кажуть замість імені — прізвище, він уражено, забувши віддати дітям цукерки, тікає. Саме втікає, оскільки зачув прізвища людей, яких власноручно заповів у таємних доносах «колись» на довічне ув'язнення або «просто» на смерть, і тепер боїться людської справедливості і пригладжує сиве волосячко та мружить розумні очі. Людина завжди в них буде гарною і сидітиме десь на хмарах та з журбою позиратиме на білий світ, як позирав джойсівський герой «Улісс», що вигадав за неповну добу роман на кількасот сторінок своїм струменем свідомості і підсвідомості. Це коли пишуть справжні письменники... Без них нам було б сумно жити, нецікаво, світ знебарвів би, втратив би для нас сенс свого існування, ми напевно не вміли б навіть любити, якби не письменники...

Проте, є ще «письменники» іншого гатунку, які пишуть не менше за справжніх, але не видають своїх творів, і ніколи не хотіли б, щоб вони були обнародувані. Ці твори охороняють під величезними секретними замками і пильнують їх не страшні циклопи, а скромні смертні зі зброєю в руках. Якби ці твори були колись опубліковані, то від них спохмурніли б усі реалісти і модерністи і навіть до чого любив фантазувати й вигадувати великий Гофман, але й він би засоромлено опустив очі, якби прочитав декілька таких сторінок...

І якщо перші піднімають своїх негативних і позитивних героїв під хмари, то другі (в цьому найбільша їх мистецька цінність) обов'язково заганяють їх під землю, вони штовхають їх попереду себе по вузьких непрохідних лябіринтах і там залишають напризволяще долі. Можна собі тільки уяви-

ти, які це жахливі романи... Правда, у них дуже скромні назви, та зрештою, хіба назви щось важать для гарного твору? Роман про мене, написаний моїм слідчим за шість місяців (називається «Дело н. 107); це була сьома книга загальної епопеї в 19 томів. У ньому з першої сторінки ставало ясно: хто негативний, а хто позитивний герой (треба зауважити, що така класифікація обов'язкова не тільки для літератури соцреалізму, а й для них). Усе, що могли зробити люди підлого за все своє існування, зробив я. Ба, навіть не в мініатюрі. Я ніколи не міг запідозрити, який я ворожий елемент, — як я вороже мислив, я навіть, вибачте, про звичайну голку думав не так, як було слід...

У цьому об'ємному романі, що мав майже чотириста сторінок, зазначалося все, що я міг зробити.

Виявляється, будь-яке знайомство, будь-яку зустріч, будь-яке поздоровлення з святом 1 Травня можна класифікувати як злочинне, і навіть, хто б міг подумати, якщо ви при знайомстві стояли до будинку спиною чи тримали в кишені руку, — це також розглядається, як злочинний акт. А якщо ви ще хитали головою (епілепсія не береться до уваги), то це все суцільна крамола...

Колись я потрапив на засідання літстудії Луцького пединституту і тут сподобав собі вірші Анатолії П. Тоді я ще не встиг познайомитись з нею і через своїх приятелів попросив, щоб вона прислала мені свої вірші. Декілька з них з короткою моєю анотацією були видрукувані у Львівській газеті «Ленінська молодь». А якось Анатолія була у Львові і зайшла з моїм приятелем у гості. Я не мав тоді часу, ми просто познайомилися, і я дав їй свою адресу. Це все було ретельно занотоване в «деле». Коли Анатолію П. питали: «Що ви робили на його квартирі і з якою метою відвідали його на весні 1965 року», вона відповіла: «Я читала йому свої вірші». «А він що — говорив щось?» — «Ні, він похитав лише головою...» Якби я не хитав головою, можливо б, ця непоказна історійка і не зажила собі слави в «деле»...

Життя почасти можна уявити собі як механізм. Механізм, набитий різними важелями й коліщатками. Ці коліщатка — друзі. І якщо замінити одне коліщатко іншим, таким самим, то механізм рухатиметься далі. Це коліщатка-близнюки, це друзі-близнюки, які, як зрештою переконуєшся, можна легко змінити, і механізм від їх зміни не спиниться. Справжній друг, — справжнє коліщатко, заміни його — і поламається весь рух механізму.

Сандурський — коліща в моєму механізмі (хай вибачить мені за таке порівняння), яке замінивши, не спинило механізм, ба, він навіть зачав рухатися краще, одним словом, очистився. З ним у мене була давня дружба, чи не десятиріччя навіть. Він учився в аспірантурі на кафедрі філософії Львівського університету, багато читав, був ерудованим, чимало знав з естетики, літератури. Я багато в чому допоміг йому в житті, і не соромився цього сказати. Я навіть вірив

цій людині, як близькій, як такій, що допоможе в горі... Але... Досить мені було потрапити за безглузді ґрати, як коліща не тільки що випало з мого механізму, а поламалося, — поламавши водночас і сам механізм. Він виявився боягузом, який задля корисливих цілей може оббрехати людину, як цього хтось жадатиме. Він спав у моїй холостяцькій кімнаті (не мав де), а слідчому казав, що я запрошував його до себе і давав читати антирадянську літературу. Він називав такі книги, яких я й зараз ніде не можу зустріти, як цього не допитуюся в будь-кого. Він обблював мене з ніг до голови, «допомігши» цим слідству і заживо закопавши мене, допоміг загнати у фальшиві лабіринти темного підземелля. І він це робив з такою пристрастю, що йому могли позаздрити самі слідчі. Зрештою, вони його хвалили, нахвалитися не могли. «Вот умный человек, истинно советский человек». Якщо слідчі мислять радянську людину тільки такою, що здатна на все — і на дружбу, і на підлість, як Сандурський, то це дуже примітивне мислення...

Таке спадало мені в голову, коли я читав своє «Дело н. 107». Там були і покази Сандурського, його філософські узагальнення — соціальної небезпеки моїх дій у протоколі від 5 жовтня 1965 року. Я думав тоді, що я колись буду на волі, що я обов'язково зустрінуся з ним, — як він посміє подивитися мені в очі?..

Нарешті, мені дали ознайомитися із моїм обвинувачувальним актом. «Ідеологічний диверсант... від окремих дій антирадянського характеру перейшов до агітації за відокремлення Української РСР від СРСР... Одержував антирадянську літературу від Івана Світличного з Києва... Мав злочинні зв'язки з Михайлом та Богданом Горинями... Розповсюджував у місті Львові антирадянську націоналістичну літературу...»

— Але, як ви смієте таке писати? — нічого не розуміючи, спитав я слідчого. — Це ж не відповідає ані трохи дійсності!..

— Так, — спокійно відказав слідчий, — більшість справді не відповідає дійсності, але ж суд попереду, він розбереться...

— Якщо це так, як ви кажете, тоді з яких підстав мені ставати перед судом?..

Слідчий не знає, що відповісти. Тоді до кабінету нагодився начальник слідчого відділу. Він пильно видивився на мене і єхидно проказав:

— А ти що думав, що даремно ми тебе вісім місяців державним хлібом кормили? Невинний... відпусти його, так він буде перед усіма жертвою свавілля прикидатися. А одержиш пару рочків, тоді самому богу не докажеш, що ти не верблюд!..

Свята інквізиція... Середньовіччя викинуло її на високий берег, неприступний і недоторканий. Викинуто високі

різьблені столи, громіздкі крісла і чорні мантії. Громіздке вносило в людське єство страх, ницість перед великим, чорне означало світлі поривання суддів. Змінювався світ, ніщо тепер не може нагадати нам про лицарські часи, все невпізнайно змінилося, і лише не змінився суд. Лишилися ті самі громіздкі речі, незмінний атрибут дрімливої, сонної Феміди з перев'язаними очима, і лише де-не-де щезли чорні мантії. Елегантні, шиті в першорядних ательє костюми не надають суддям тієї суворості, яка мала б бути, тому лиця у суддів мусять завжди бути насупленими і зневажливими. Кому личить безучасність, можна і її натягнути. Судді судять, судді дрімають... Сьогодні вони судять противників короля, а завтра — короля, вони завжди судять тільки противників когось. Судді судять, судді стомились судити, але мусять, цього вимагає суспільство... Судді — над світом. Вони — незрівнянна маріонетка, маленька держава, забавка в чийомусь мішку, і забавка справедлива. Кого б не судили, як би не судили, вони завжди дотримуються засад справедливості. Інша річ, що ця справедливість може бути не такою, як її хтось уявляє... але це їх теж не обходить, оскільки вони стоять набагато вище від самого поняття справедливості...

Суддів не судять, засуджують лише час і оточення, яке мало їх на своїх берегах. І засуджують цей час і те оточення ті ж самі судді, які потрапили вже в інший вимір часу і в інше оточення. І засуджують на тих же засадах справедливості, які були ще за середньовіччя...

Судді судять... суддді дрімають... Щоб глядачі не поїдали їх очима і не заважали дрімати, вони роблять суди закритими. Вони дрімають і дуже ображаються, коли їх обвинувачені або свідки виводять із цього летаргічного стану...

— Я протестую проти закритого засідання суду. Конституція СРСР і 20-та стаття кримінально-процесуального кодексу гарантують, що суд такого характеру обов'язково мусить бути відкритим. Суд порушує конституцію і кодекс, а тому я вважаю суд недійсним, відмовляюся свідчити, і складаю з цього приводу заяву.

Це був грім серед ясного неба. Він сколихнув сонливих суддів, він роздратував огрядного прокурора. Прокурор зірвався, мов обпечений з місця і кинув заяву в обличчя Вячеславу Чорноволу.

— Ви враг! — крикнув він, і йому від обурення перехопило подих.

Суддя не знав, куди подіти свої руки з білими манжетами, що поїли не один кілограм крохмалю.

— Виведіть його! — закричав він з місця. — Негайно виведіть!

Вячеслав був спокійний і навіть якийсь гарний у цьому своєму спокої. Від цього спокою віяло мудрістю, розважливістю. Вячеслав був десь далеко поза залею суду, він опинився тут на хвильку, щоб подивитися, що робиться, він навіть не хотів докладно розбиратися в чомусь, не хотів ко-

лупатися в камінчику, щоб витягнути з нього зернину золота, він знав, що камінь порожній, як порожні всі оті дев'ятнадцять томів епопеї, написаної старанно слідчими; вона зараз височіла на столах і за нею було добре дрімати суддям. Вячеслав не образився ні на кого; хіба можна ображатися на ображених богом? Його жваві сірі очі сяяли якимсь лукавством, високе чоло було ясним, як погідна година, чомусь так хотілося думати, перед самою грозою.

Вячеслав підійшов до бар'єру і поклав на нього букетик символічних червоних тульпанів.

— Це вам від друзів і знайомих...

— Немедленно убрать цвети! — закричав чийсь верескливий голос. Розгублені охоронці кинулися на них, але так необережно вчепились в квіти, що вони впали з бар'єру на підлогу, порозкидалися, і їх поспішно визбирували розпашілі охоронці. Вячеслава вивели, але не вивели того духу, настрою, який він залишив по собі. Він висів у повітрі порожнього залу, злив суддів та прокурора і просвітлював наші обличчя...

— Я теж протестую проти закритого суду, — сказав Михайло Горинь. — І вимагаю зробити його відкритим, як це передбачено 20-ю статтею кримінально-процесуального кодексу про гласність судового розгляду.

Судді судять. Їх потривожили з початку, і тепер вони ніяк не можуть дійти свого стану. Судді забули взяти з собою таблетки від дрімоти...

До залу ввійшла Анатолія П. Вона свідчить у справі Михайла Гориня. Вона спокійна, якби прийшла на побачення і не спізнилася.

— Ви брали в Михайла Гориня антирадянські статті?

— Ні, я не брала...

— Але ж ви взяли від нього статтю про русифікацію українських шкіл?

— Так, я брала, але хіба ж це антирадянська стаття?

— Як не антирадянська? Ви що, не читали її?

— Читала. Але там все написано, як є.

— Як є?

— А так. Он я була на практиці в Кримській області і наш директор школи казав викладати українську мову по-російськи.

— Як?.. То ви що, смієтеся з нас?..

— Он, дивіться, ще й не вірять! То запитайте самого директора, він вам скаже...

Усі розсміялися, навіть судді на хвильку розтягнули в посмішці губи, але одразу ж злякано погасили її. Прокурор розгублено поозирався довкола, прокурор давно вже не відчував себе таким розгубленим й ошуканим, прокурор обтирав лисину і зло покахикував. Мала вибухнути бомба, але вона не вибухнула.

— Їдьте, дівчино до Луцька, — мовив не менш «ошу-

каний» суддя, — і я вам пораджу — не займатеся більше дурницями...

Судовий процес нагадував колесо, в якому бігала білка. Воно крутилося дедалі швидше, зрештою все зливалося докупи — і білка, і саме колесо. В очах починало мерехтіти: заходили свідки, щось говорили, потім усе починалося спочатку. Я впадав в анемію, все протікало десь поруч, мов би плинна річка — четвертий день уже йшло судове слідство. Подеколи білочка спинялася, і в мене перед очима поставав порожній зал, судді і свідки.

Опитували Ярослава К. Високий, ставний, із статурою спортсмена, він тримав себе невимушено, подеколи дивувався тим дріб'язковим питанням, які йому задавали.

— Ви знаєте, що за ту фотокопію книжки, що ви зробили, вас треба судити?

— Судіть, якщо вважаєте за потрібне, — він це сказав з такою байдужістю, мов би розповідав щось дуже малоцікаве...

Прокурор усе переплутував. Видно, він мало ознайомився з «делами», і питання, які він мав задавати комусь, чомусь уже вчетверте задавав мені.

— З якою метою ви доручили зробити Ярославу К. фотокопію книжки?

— Яку фотокопію? — спитав я.

— Вибачте, — зніяковіло перебив прокурора суддя, — ви не того питаєте, кого треба!..

Прокурор закректав, мов би його знову на чомусь «ошукали», витер лисину, ніяково поводячи раменами. Захопившись питаннями, він забувся і зайшов не туди, куди слід, вступив у щось неприємне і тепер невдоволено сопів...

Білочка підморгувала прокуророві, він визвірився на неї, вона підморгнула знову — і колесо закрутилося.

...Вранці нас запхали в машини — «чорні ворони» і повезли всіх на Пекарську, в приміщення обласного суду. Мирослава Зваричевська була в доброму «гуморі» і читала рядки з вірша Шевченка, який написав їх 120 років тому у в'язниці:

«Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось!
Як ви гарнесенько і я
Із-за решетки визирали...»

— Тіше ви, там! — гаркнула охорона, але цей крик загубився серед гамору, що несподівано окутав наш «ворон».

— Слава!.. Слава!.. Слава! — кричав натовп, що заполонив цілу Пекарську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти, вони падали на металевий дах машини, крізь щілинку в дверях, до нас. Коли ми йшли в приміщення суду, то йшли по килимі з живих весняних квітів, нам жаль було їх нівечити, але ми не могли оступатися, — нас вели міцно, до болю за руки. Я згадав собі одного типа, якому впала на

картуз квітка. То був череватий військовий, що озирався навкола, мов би зацькований заєць. Йому хтось вказав на квітку і він струсив її з картуза з такою ненавистю і ляком, мов би там сиділа маленька бомба.

— Михайле, тримайся! — крикнув з гурту Іван Дзюба до Гориня, — тримайся, — крикнув він.

Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь мить, тоді пробилася крізь стрій охоронців Ліна Костенко і спритно вклала в руку Мирославі Зваричевській плитку шоколаду. Начальник ізолятора, мов навіжений, метнувся до Мирослави і вихопив плитку назад.

— Чорт его знает, может она отравлена?..

Білочка спинилася і здивовано глянула на прокурора. Той, напахчений і урочистий (лише клятий піт усе псував), читав із купи паперів:

«..Товариші судді! — Пісня цифр всезростаючих успіхів нашої промисловості звучить усе могутніше!.. Сотні тон надпланового вугілля... чавун і сталь... шерсть і волокно... молоко і яйця...»

Білочка здивовано кліпала очима, прокурор невдоволено кидав на неї оком, сердито надував щоки, пихтів, а вона підморгнула йому, у нього засіпалася брова і знову густо заряснів на лисині піт, він вхопився за рятівну хустинку, загубив рядок, що мав прочитати, білка скочила — і колесо знову закрутилося...

Я про Ліну Костенко дізнався вже потім, коли вийшов. Мені розповідали, що з нею нічого не могли зробити, як і з її поезією. Вони обоє жили на цьому безглуздому процесі. Вони обоє обурювалися, як можуть тільки обурюватися чесні люди, сміливі і справжні громадяни, які відчувають себе громадянами і борються з антипромадянством.

Ліна ніколи не могла примиритися з підлістю, з лицемірством, особливо, коли воно ходить поруч з в'їдливістю, коли воно шкодить, але його не можна перебігти, оскільки воно хитро ховається за чужі мужевладні плечі. Її тоді застерігали, лякали, вмовляли, натякали, їй, може, вперше якісь знайомі і незнайомі говорили про її великий талант, якому ще треба розквітнути. Їй казали, що її місце не тут, на Пекарській, а вдома, в кабінеті, де спокій і домашній затишок. А вона сміялась, а вона лютувала, вона, може, вперше зіткнулася віч-на-віч із свавіллям, і не з книжним свавіллям тридцятих років, а з справжнім, яке закрутило її в своїй веремії, і вона не давалася йому.

Вона була поетом, гарним українським поетом, але вона була і громадянином. Тепер вона забула, що вона поет (інші, малі і великі графомани, в цей час лякливо замикалися в свої конури-душі і клепали «стіхі», які зичили їм славу й гонорари, коньяк і «Волги»). Тепер вона писала не пером, а голосом, вона дивилася людям в очі, вона шукала в них обурення, і хай їй ті люди, в яких цього не було, вибачать

за її зухвальство, — вона жінка, а жінкам можна все прощати...

До неї пробивалася крізь натовп з простертими обіймами Ірина Вільде. І Ліна потягнулась до неї з якимсь божевільним розчуленням, із захопленням: визначна українська письменниця, лауреат Шевченківської премії (першого бунтівника проти несправедливості), голова спілки львівських письменників нарешті зарадить цьому безглуздю, вона скаже своє слово, вона може його сказати, відчути у собі громадянина...

— Ліно!.. — силувалася прокричати натовп Ірина Вільде. — Не наражайте себе на небезпеку. Ваш талант потрібний, щоб зробити щось добре тому бідному народові... Ідіть звідси!..

Ліна заплакала, її ошукали, ошукали її почуття, ошукали громадянську цнотливість.

— Про який народ ви говорите в цю нещасливу для нього хвилину? Кого ви кличете в «кущі»? Не буде цього! Чуєте! Ідіть звідси! Ви заодно з ними!..

Але Ліна Костенко не була одна, вона не відчувала себе самотньою на дикому роздоріжжі. Біля закритих дверей суду були: Іван Дзюба, Іван Драч, Вячеслав Чорновіл, Микола Петренко, Яків Стецюк, Роман Кудлик, Ірина та Ігор Калинці... Вони теж домагались правди... Але суд здрімавши на своїх громіздких столах і леліючи в головах, може, запашну чорну каву з коньяком і нові личка на рукавах посад, сидів на своєму високому «березі справедливості» до всього світу байдужою спиною.

...Білочка спинилася, перестало мерехтіти коло. Це було саме тоді, коли прокурор робив екскурс, у сиву давнину. Ну, скажімо, не таку вже глибоку, а до часів Австро-Угорщини.

— Ось ці відщепенці, товариші-судді, не люблять запашного великого російського язика. Я недавно був у Львівському університеті, — я часто туди заходжу, — у цей, знаєте, храм науки, так там мені на одній кафедрі приятелі запропонували вірш Маркіяна Шашкевича, якого я, до речі, давно знав. В темному мороці австро-угорської імперії така світла натура, їх земляк. Хіба, вибачте, хіба в таких відщепенців може бути такий земляк, — як Маркіян Шашкевич — який тягнувся, понімаєте, своїми взорами до великої російської мови. Ось як він писав про неї:

«Руська мати нас родила,
Руська мати нас сповила —
Чому ж мова їй не мила?..»

Білочка здивовано видивилася на прокурора Бориса І. Антоненка. Всі розсміялися, чим оприкрили промовця.

— Та це ж він не про російську мову писав, — сказала Мирослава Зваричевська, — а про українську. Колись же Україну називали Руссю...

Судді опустили голови, зачали перегортати перед собою папери, а прокурор вдався до своєї рятівної носової хусточки — лисина густо зарясніла горошинами поту. Він зло скинув голову до нас:

— Товариші судді, — мовив він відривисто, — я не можу далі вести так промову. Наведіть порядок!..

Суддя встав, сперся на громаддя столу і несподівано впер свої примружені очі вдаль.

— Прошу до порядку...

Білочка підморгувала прокуророві, і він нервово перегорнув свою об'ємну звинувачувальну промову.

— Колись, за тієї темної безпросвітньої австро-угорської монархії, такий геній, понімаєте, які рідко бувають, як Іван Франко, понімаєте, так той за те, що любив і пропагував українську культуру, не був допущений властями до викладання в університеті. А хто ж тепер викладає в нас? Ось перед Вами бувший викладач цього ж університету підсудний Осадчий. Так той репетує усюди, що згоріла бібліотека, що згоріло національне багатство українського народу...

Хтось несподівано хихикнув, білочка знову моргнула, і прокурор знову оприкрився. Але він, з властивою йому впертістю, швидко опам'ятався.

— Так чого він міг навчити студентів?.. Він тут багато говорив про Остапа Вишню. А хто такий, понімаєте, Остап Вишня? Я добре знаю тридцяті роки, і не вам, молокососам колупатися в деяких неув'язочках тридцятих років! Так хто такий, понімаєте, Остап Вишня? Що цей, понімаєте, викладач, вибачаюсь, бувший викладач, захопився його творчістю і щось там досліджує... Та вже одне те, що Остап Вишня писав відбірною, чистою українською мовою спонукало його читачів, — а на славу Вишні, понімаєте — яку, штучно роздували, — до разного там способу мислення. За це він і дістав, що мав дістати...

Та смішна білочка зі своїми коліщатками не моя примха, і я не вигадував її. Вона була насправді, але, мабуть, кумедніша, аніж я можу її колинебудь змалювати. Вона вертілася в своєму різнокольоровому коліщатку, демонструючи, як усі кольори перетворюються під час руху в один — білий. Вона вертілася не менш кумедно, перебираючи ніжками і ворушачи своїм гострим писочком, вона вертілася, показуючи, як швидко проминає час. В нашвидкоруч збитій сцені, на гомінному ярмарку, приїздні артисти з гомінкого балагану ставили смішну виставу судового процесу. Тут був неоковирний ерудит-прокурор, з традиційною лисиною (ознака людського розуму) і з традиційним дощем поту на ній. Тут були судді, що традиційно дрімали, оскільки їм давно вже набридло судити, оскільки на те й вони й є судді. Тут були традиційні адвокати, які не захищали нікого, бо їх начальниками були самі судді і прокурор, а спробуй проти начальства поперти — попруть традиційно тебе. Глядачами були

самі підсудні, вони стояли гуртом і до сліз реготали, це був традиційний сміх при традиційній комедії. Вони до того захопилися виставою (артисти не були професіоналами і тому їх гра традиційно не була професіональною, але все одно було дуже смішно), що забулися остерігатися кишенькових злодіїв, які саме дочікувалися цього занепадницького сміху і тепер нахабно обнімали глядачів і витягували все, що вони мали. У мене в кишенях було порожньо, нічого було красти і тому в мене вкрали два роки. У Михайла Гориня — шість років, у Богдана Гориня — три роки, а клята білочка не переставала крутити своє традиційне різнокольорове колесо, — і від цього всі кольори ставали білим кольором. Далі традиційно прів жартун-прокурор, дрімали на високих кріслах розжирілі судді, миршаві адвокати, тримаючись за серце, щось невпинно гомоніли мов би равіни, собі під ніс. Це була молитва «Господи, пронеси...»

Мене обікрали, обікрали примітивно, як обкрадають недосвідчених селюків, що вперше приїхали у велике місто і роздивляються в усі усюди, як коза на нові ворота. Про свою пропажу вони дізнаються пізніше, але від сорому і захвату такою «чистою» роботою мовчки їдуть додому, не ремствуючи і не сердячись ні на кого в душі...

Я теж був цим селюком і не менш від нього захоплювався «чистою» роботою. Справді, процес, можливо, не стільки процес, оскільки прокурора і суддів можна нагородити Нобелівською премією. Їм навіть не треба було нічого висмоктувати з пальця (фе, пхати пальці в рот!), вони, позаплющувавши очі, склали за п'ять днів такі звинувачувальні «речення», що куди тим мізерним суддям, які вклепали Остапові Вишні під саму зав'язку за терористичні акти (не за зґвалтування Клари Цеткін, хоча це було набагато серйозніше обвинувачення).

Михайло Косів, мій свідок, сказав на процесі, що не читав у мене статті «З приводу процесу над Погружальським» і що я не висловлював йому думок антирадянського націоналістичного характеру, так що незадоволення радянською дійсністю не проявляв (стор. 857 зворот протоколу судового засідання).

Михайлові Косіву сказали шановні судді, що хай він не буде таким дуже розумним, його випустили з-під арешту, він теж сидів шість місяців, і його можуть знову посадити... А у вироці супроти твердження Косіва було написано: «Підсудний Осадчий давав Косіву читати статтю „З приводу процесу над Погружальським"».

Свідок у моїй справі Іван Остафійчук п'ять разів сказав на слідстві, що не читав у мене на квартирі статті «З приводу процесу над Погружальським», це саме він переконливо сказав і на судовому засіданні (стор. 91 протоколу судового засідання), а судді з високого берега справедливості занесли у вирок: «Підсудний давав Остафійчуку читати статтю „З приводу процесу над Погружальським"».

Мій «лепший друг» Ігор Сандуровський на слідстві казав, що я давав йому читати статтю «З приводу процесу над Погружальським». Перед судом він теж сказав, що йому давав читати, але коли прокурор, роздратований білочкою і її колесом, що весь час вертілася перед його очима, спитав, як вона «виглядала», ця стаття, то Сандурський раптом геть розгубився і вимовив, що не може цього сказати прокуророві, оскільки він і не бачив на «живі» очі цієї статті і не читав її, і що Осадчий «був скромним і зацікавлено ставився до української літератури» (стор. 89 протоколу судового засідання).

У вироці судді записали: «підсудний Осадчий давав читати статтю „З приводу процесу над Погружальським" Сандурському...» А хтось із суддів, що передчасно «роздрімався», заніс у вирок ще й таке: «Підсудний Осадчий передав Михайлові Масюткові антирадянську націоналістичну статтю „Промова Ейзенхавера на відкритті пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні у 1964 році"»... З Михайлом Масютком я ніколи не був знайомий і під час слідства і під час суду мені жодного разу не згадували цього прізвища...

Свірський у своїй книзі «Історія мого життя» згадує, що коли був маленьким, то дуже любив брехати. І він таки брехав не просто так, аби брехати, — він завжди хотів зробити дорослим приємну «несподіванку»: «Тьотя Двойре, а на вулиці жінка щойно народила. Така маленька дитинка, — вона так страшно кричала...» Тьотя Двойре бігла на вулицю і розлючена верталася назад: ніяка жінка і не думала народжувати на вулиці... А маленький герой у цей час сидів в бур'яні й гірко плакав, палаючи від сорому за брехню... Він плакав і просив свого єврейського доброго бога, щоб той допоміг йому більше не брехати, але він ніяк не хотів допомогти маленькій і нещасливій дитині...

Я собі пригадую цього хлопчика, його муки і думаю, чи просять колинебудь судді і прокурори свою богиню справедливості — Феміду, щоб вона нарозумила їх на праведний шлях?.. Чи вони вже настільки по-дорослому втрачені, що вона теж до них, як до людей, повернулася байдужою спиною?..

В мене склалося враження, що будь-кого можуть засудити за будь-що.

Наприклад, я ненароком сів на блощицю і так же ненароком роздушив її. Тоді майор Гальський скаже: «Ти преступний презерватив, поскольку раздавил злоумишленно честного советского клопа своей буржуазно-националистической жопой»! І цього аргумента досить буде, щоб всипати мені під саму зав'язку. Скаржитись кудись, подавати касації, — о, то будь ласка!.. Це тобі гарантовано, як завтрішній день!..

Несправедливий вирок Львівського обласного суду я оскаржив у Верховному суді УРСР. І що ж там? — Мені зняли «незаконно приписані» злочинні стосунки з Михайлом і Богданом Горинями, з Михайлом Масюткою та Іваном Світ-

личним. Але мені не зняли свавільно приписаних суддями речей, які заперечили свідки. Мене, як кажуть, далі залишили при своїх арештантських інтересах...

— Ти ще радій, — сказав мені «мій» слідчий після процесу. — Те, що ти отримав, то менше дитячого. Дякуй богу, що тобі не вліпили більше... А ті два рочки пролетять, приїдеш, ми ще рибку з тобою на Свитязі потягаємо...

Суд очищує людину, очищує від переживань, недосипань і од віри в бодай примітивну порядність і справедливість. Стає несподівано легко, весело — тут зовсім не значить нічого строк 2—10 років, — тобі байдуже, як байдуже перед новим «гріхом» після сповіді в церкві. Й навіть вузька, з'їджена темрявою камера гнітить не так і не так для тебе починають звучати «дорогі» слова — «аправлятца», і «падйом», «баланда». Ти вже відчуваєш себе певним господарем, і тебе навіть непокоїть думка, що обікрали, ти знову скидаєшся на того селюка, якого «обчистили», і він іде зо страхом додому, але йому весь час не дає «боятися» світле плетиво побачених висотних будинків.

До всього цього у мене ще долучилось не менш світле відчуття зустрічі з дружиною. Про це мені натякнув ще вранці «мій» добрий слідчий. Я з вдячністю глянув на нього, мені весь час здавалося, що ця людина зайнята на цій фабриці людських душ, що її місце десь, можливо, в бюро добрих послуг, з таких людей бувають непогані стюардеси, принаймні зараз я вважав ці професії професіями усмішки, чемності.

Я викладав в університеті, я був журналістом, я писав вірші, і всюди мені здавалося, що я розуміюся в людях, що можу вникнути несподівано в їх психологію, зрозуміти їх, і зрозуміти не так просто, а як поганих і злих, щирих і нещирих. А тут я розгублено опускав не раз руки, я ніяк не міг розрізнити добро і зло, доброзичливість і звичайніську людську підлість. Тут усе мені нагадувало велетенського хамелеона, все видозмінювалося, мов би в калейдоскопі, завихрювалося, і я кидав до біса намагання будь-що визначити і до чогось дійти у гадках. Тут у мене вперше заклалася недовіра до людської доброти; слова, навіть найпрекрасніші, перестали для мене будь-що важити...

Хто б міг подумати, що в той час, коли слідчий тішив мене зустріччю з дружиною, вона давно чекала на мене поверхом нижче, а той самий слідчий нервово кидав у телефонну трубку, коли вона просила прискорити побачення: «Зачекайте, у мене зараз немає часу. Я занят!» Я не знаю, які важливі державні справи він вирішував, може, він тоді спокійно дрімав на дивані або пив каву, але дружина чекала, чекала з десятої години ранку до пів п'ятої дня. Дружина була дуже молода, двадцять років, була вагітна і мала не сьогодні завтра народити. Слідчий знав про це і навіть подеколи турбувався її станом: «Ви знаєте, ви маєте таку гарну дружину...»

Вона стояла бліда й безсила, і через десять хвилин після розмови зі мною, упала мені на груди і почала зсуватися на землю. Я думав, що то вона від переживання, що довго не побачить мене, але слідчий був набагато далекогляднішій за мене, він поспішно взяв її під руку і провів до виходу. Дружина ще сама пішла, оскільки в неї не було навіть на трамвай грошей, дійшла до мединституту і через годину після побачення народила...

Нехай, на думку слідчого, я злочинець, безумовно, тоді зі мною можна поводитись, як із злочинцем. Але навіщо ж тоді піддавати таким нелюдським тортурам жінку? І не просто жінку, а матір! І не просто матір, а ту матір, яка має народити, і народити саме сьогодні! Ми святкуємо 8 березня. Ми даруємо жінкам квіти, ці квіти дарує напевно своїй дружині слідчий; коли його запитати сьогодні — чи не проти він, щоб створити ще одну жіночу організацію, яка боролася б за свої права у суспільстві, за свою «рівність» із чоловіками, то, безумовно, слідчий буде обома руками за таку громадську організацію. Чи маю я тепер громадське право вірити такій людині, як слідчий? Вірити її словам, які вона промовляє зі свого не абиякого суспільного становища? Ні, в мене ця віра надламана за тих людей, яких нізащо скривджено у тридцятих роках, яких згодом реабілітовано і які зараз чесно працюють поруч з тими, що писали на них у свій час доноси.

Я, наприклад, не можу вірити письменникові Олексієві Полторацькому, редакторові журналу «Всесвіт», не можу вірити ані як людині, ані як громадському діячеві, який чи не найбільше ратує на сторінках преси за чесність і прищеплює читачам любов до гуманізму... Скажіть, чи можна вірити йому, тому самому, який у тридцятих роках писав про Остапа Вишню: «Класовий ворог... Співець куркульського селянства... Консерватор мови... Зоологічний націоналіст...» А в шістдесятих роках називав великого українського гумориста «найближчим своїм приятелем, другом»? Коли ж він був громадянином? Тоді, коли в скрутну для Остапа Вишні хвилину оббріхував його вздовж і впоперек, чи тепер, коли Остап Вишня реабілітований, коли йому повернено його чесне письменницьке ім'я, названо одним з найкращих гумористів України? Чи має право Полторацький, великий «психоаналізатор» свого часу, називати Вишню своїм другом? Хто давав йому на це право? Громадянська совість чи радянська влада? Ні, він його підло присвоїв собі, вчинивши ще більший моральний злочин, аніж у тридцятих роках!..

Такі гадки не давали мені спокою, баламутили мою і без того скривджену душу, розривали мене на кусні, що подеколи я не витримував, підходив до стіни, заплющував у безсиллі очі і люто бив перед собою кулаками. Це було в хвилини мого приготування до першого в житті етапу в табори суворого режиму...

Поезії

Христя Коленсъка

У поезії, як в усякому творчому вияві, не можна нічого передбачити, не можна пророчити. Усе залежить від самої людини, від її глибини, від її творчого обдарування, від її життя та від багатьох, часто примхливих дрібниць. Христі Коленсъкій ледве сімнадцять років, вона за рік кінчає середню школу і хоче студіювати музику або літературу, які її однаково притягають. В її перших поетичних спробах помітна прозорість, легкість, тонке відчуття ритму та час від часу цікава метафора («... уста шукали за ранніми обріями», «... душа блискавки на чорному тлі») і головне — почуттєвість. Тож пророчити Христі Коленсъкій не будемо, побажаємо їй тільки не гарної чи приємної, а повноцінної дороги в поезію.

*

Моя душа поривалась,
І слова лились
Вогненними шляхами.

Мої очі світились,
І уста шукали
За ранніми обріями.

Ти не повернувся.

*

Я йшла, де ти вже давно пройшов, і чорне галуззя сходило тягарем льодових брил — тягарем моєї душі. Хоч ти був далеко, я відчувала твою присутність, і ми переплітались холодними словами, які вже давно застигли сріблом. Моя думка доганяла твою в крижаних ланах. Я зрозуміла, що ти не повернешся, аж доки я сама до тебе не прийду.

Я вернулася додому, і різні думки мучили мене. Я хотіла спокою глибокого лісу і твого гарячого погляду. На хвилину мені стало тепло, і я глянула через вікно на льодову фантазію і на чорне галуззя — мій неспокій зник і мною пройшов дрож. Я знала, що маю зробити.

І ніщо не зосталось — лиш льодові брили...

ОЧІ

Сміються мов —
Рання роса на
Білій конвалії.

Плачуть мов —
Осінній дощ на
Зів'ялих листках.

Гніваються мов —
Душа блискавки на
Чорному тлі.

Терплять мов —
Безнастанний шум хвиль на
Сірому морю.

Які очі у тебе?

ХОЛОДНИЙ СОН

Крижані взори
Відбивались в моїй думці —
І я відчувала неспокій.

Червоні й жовті світла
Зливались гармонією —
І чорне галуззя світилось ніччю.

Глухий вітер
Гірко сміявся мені у вікна —
І я все забула.

Я відчувала
Що це вже останні хвилини —
І я дивилась тобі у вічі.

Ти мою руку тримав
І щось шепотом говорив —
Але я вже нічого не чула.

Тільки бачила
Сірі тіні й чорне галуззя —
Вони мене обнімали.

Хотіла я ще до тебе заговорити —
Але мене обгорнула льодова роса
Холодним сном...

✳

Твої замучені очі
Дивляться на чужі постаті,
І ти зідхаєш тягарем
Сотень літ.

Твоя душа
Поневолена знищеним народом,
Який про тебе
Вже давно забув.

Твоя голівонька
Склонилась, мов червоний мак,
Який одного ранку
Володимир Ользі зірвав.

Я —
Тобі чужа й своя,
Близька й далека.

Але відчуваю гнів
До всіх тих,
Що тебе знищили
І зробили тебе далекою.

✳

Життя . . .

Життя —
безмежне поле думок
і бурхливих хвиль.

Воно —
тягнеться сірою смугою
в незнані райони.

Ти знаєш —
що в ньому різноманітности
великої немає.

Але ти —
день за днем
попри ту смугу проходиш.

Часами —
на хвилину тобі очі
відкриваються до кольорів.

Але не надовго —
бо сіра смуга
тінню тебе доганяє...

БОРОТЬБА

Сірі вітри
Принесли із
Морською піною
Мені тебе.

Червоне сонце
Боролось із
Палаючим піском
Проти тебе.

Але холодні вечори
Заспокоїли рвучкі хвилі
Дикого туману —
І я стала твоя.

ВОНИ

Вони —
будують.
Потім нищать,
моляться,
але не вірять.
Слухають —
але не поважають.
Радіють —
пізніше плачуть.
Знаходять —
але далі шукають.
Мріють за волею —
а других оковують.
Осягають —
але ще більше бажають.

Вони — парадокс життя.
Вони — людство.

Еміґраційна драматургія В. Винниченка

Валер'ян Ревуцький

На початку два зауваження...

Перше. На пленумі правління Спілки письменників СРСР 4 листопада 1970, роблячи доповідь «Сучасність — душа драматургії», російський драматург Панас Салинський, підсумовуючи огляд імен, що склали «світову славу» радянської драми, сказав: «О. Корнійчук. Це ім'я я зазначаю першим тому, що він, Корнійчук, був і залишається першим прохідним, першим відкривачем високих ідей і яскравих образів радянської драматургії...»[1]

Друге. Автор цих рядків з величезним задоволенням прочитав статтю Богдана Бойчука в «Сучасності» (жовтень, 1970) «Між Живим театром і Ґротовським», що в ній автор, говорячи про концепції революції в розумінні Живого театру, сказав: ... «революція тепер. Вона щось у роді тотальної переоцінки вартостей, тотальної зміни життя. Міняючи себе, міняємо весь світ, перетворюємо його на ідеальний анархічний рай, без жорстокости, без обмежень, без ненависти, без суперництва, без війни... Отже, революція іде через наші серця до свободи людини, до любови, до дружби, до нових форм комунального співжиття...»[2]

Два зауваження, два факти, висловлені на полярних кінцях світу... Який вони мають стосунок до моєї теми про еміґраційну драматургію В. Винниченка?

Перше. О. Корнійчук, чи не найплідніший офіційний представник радянської драматургії числом своїх багатьох драм, не може похвалитися, щоб створив після «Загибелі ескадри» щось ліпше. А на кого він взорувався в ній? Нема сумніву, що героїчний образ Марини М. Куліша з «Патетичної сонати» правив йому за провідну думку в змалюванні комісара Оксани. Нема й ніякого сумніву, що експресіонізм драм Винниченка став однією з основ цієї драми Корнійчука, лише відкрита експресивність провідних філософських чи моральних ідей Винниченка була застосована до провідної політичної ідеї... Це сталося 1933 року, коли вже Винниченко припинив свої пошуки в драмі..

---

[1] *А. Салынский,* Современность — душа драматургии. «Литературная газета», Москва, 4 листопада 1970.

[2] *Б. Бойчук,* Між Живим театром і Ґротовським. «Сучасність», Мюнхен, ч. 10, жовтень 1970, стор. 15.

Друге. Чи ж не говорив Винниченко 1930 року в своїй останній п'єсі «Пророк» про революцію, про тотальну переоцінку вартостей, коли для всіх народів «настав час великої, всеспасенної, всецілющої любови» ...

Але про це пізніше. Зараз дозволю собі лише висловити одне твердження. Осягів драматургії Винниченка не міг би обійти Корнійчук, а теми сучасної «авангардної драми» чітко вже продзвеніли в останніх драмах його. Чи ж цей факт не дозволяє мені сказати, що Винниченко був величезний талант у драматургії, автор вічних і актуальних (до сьогодні) проблем у ній? А зокрема в драмах еміграційного періоду, що лишаються нам майже невідомі! Роблю коротку спробу їх проаналізувати ...

Винниченко виїхав в еміграцію 1920 року, залишивши поза собою 15 драм. Майже всі з них побачили сцену, а його остання драма неемігрційного періоду «Гріх» рекордово обійшла багато сцен (між ними: Києва, Львова, Одеси) і закінчила своє існування аж 1928 року в Червонозаводському театрі Харкова.

Сценічна історія п'ятьох еміграційних драм Винниченка (і однієї не закінченої) майже ніяка в порівнянні до попередніх. З них лише одна драма знайшла місце на сценах Театру ім. Франка в Києві та в Театрі ім. Революції в Одесі. Решта й того не мали ...

Прихильники побутового театру в цих п'ятьох драмах не знайдуть для себе поживи. Драматург не повертається і до патріотичних зразків, які скінчилися на драмі «Між двох сил». Ідуть колізії психологічного чи расового характеру, що пізніше сполучаються з умовністю, з конвенціоналізмом чи умовною реальністю.

Є всі дані твердити, що першою еміграційною драмою Винниченка з'явилася п'єса «Закон», у своєму стилі й структурі надзвичайно подібна до «Гріха». Чимале вживання німецьких слів дає припущення ствердити, що драматург написав її (як і наступну драму «Пісня Ізраїля») під час перебування в Німеччині (Целендорф). З усіх драм Винниченка «Закон» — зразок мінімальної кількости характерів. Їх число обмежене лише п'ятьма з основним «трикутником»: він — професор філософії й психології Мусташенко, вона — його дружина Інна, ще одна вона — машиністка Люда. Крім них ще два інші характери, один з яких споріднений з дружиною Мусташенка (тітка Інни), а другий — друг професора (Круглик).

У драмі заторкнений закон материнства, що є «для всіх закон», за висловом Мусташенка. Порушення цього закону намагається здійснити Інна. Неспроможна мати дитину після операційного втручання, вона вимагає від чоловіка, щоб той зійшовся з іншою жінкою, щоб потім взяти від їх зв'язку дитину до себе і в такий спосіб стати матір'ю, а не лише забавкою чоловіка ...

Але закон материнства стає вище понад її пляни. Про наслідки його діяння й забула Інна, і тому вкінці вона програє й залишає дім назавжди. З народженням дитини від чоловіка й його секретарки (машиністки Люди) в цій останній прокидається закон материнства. Люда категорично відмовляється віддати свою дитину Інні і навіть боїться на хвилину відійти від неї... Психологічно ситуація ускладнюється й тим, що сам Мусташенко відчув у собі інстинкт батька...

На захист закону материнства стає й тітка Інни, що, обороняючи свою вихованку, гостро засуджує зв'язок Мусташенка з Людою, зазначаючи, що в їх домі розпуста законом стала. Але, одночасно й розуміючи закон материнства, стверджує, «що всі молоді матері раз-у-раз трошки ненормальні. Це — нормально», на що приятель Мусташенка, Круглик, філософськи підсумовуючи це твердження її, зазначає, що, «здається, взагалі нормальна ненормальність стає тепер нормальною».

П'єса — абсолютно сценічна. Кожна дія закінчується з великим напруженням. Фінал першої дії — перемога «закону» Інни. Вона досягає згоди чоловіка на свій плян. Кінець другої дії підведено до кульмінації. За стіною Люда в обіймах Мусташенка (це стається після контрастової сцени з дружиною, яку він запевняє, що жодних зв'язків з Людою нема), а в другій кімнаті на канапі заніміла Інна з подушкою, в яку впризається зубами. Кінець третьої дії — перемога Люди, що дивиться услід тітці, яка залишає мешкання Мусташенків, де розпуста законом стала. Четверта дія — це поступова «агонія» Інни. Всі засоби введено для рятування її: і поворот тітки, і слова заспокоєння приятеля Круглика і, нарешті... визнання своєї поразки й залишення дому.

Остаточна дата написання другої еміґраційної п'єси «Пісня Ізраїля» — червень 1922 року. Правдоподібно, Винниченко написав цей твір під впливом родинних обставин. Ця драма з величезною симпатією описує трагічне становище героя єврейського походження, що опинився поміж двома силами: російським дворянством, що виступає в спілці з антигуманістами-чорносотенцями, які провокують широкозакроєні єврейські погроми, маскуючись у шати християнства, з одного боку, та силою традиційних ритуалів єврейства — з другого.

Закохавшись у доньку родовитого російського дворянина Нату, син єврейського кравця Арон Блюмкіс, талановитий мистець-музика, покинувши і увійшовши в цілковитий конфлікт з своїми ортодоксальними батьками, становиться чоловіком Нати, приймаючи християнську віру та ім'я Миколи Блюмського. Він після довгих вагань погодився зробити такий вчинок, знаючи, що Ната щиро покохала його просто як людину, як великого мистця, а до того ж і витримала голодівку, як протест проти заборони батьків вийти їй заміж за Арона...

Минає два роки. В наслідок провокації чорносотенців (зокрема, з участю приятеля батьків Нати та члена Державної думи Бориса Мітяхіна) слідча влада публікує справу ритуального вбивства хлопчика, що нібито зробив з мотивів помсти за свого сина батько Арона за те, що останній прийняв християнство. Цей факт повертає Арона до дійсности, що в умовах царського самодержавства він, будучи особою єврейського походження, не може бути людиною. Цей факт підсилює ще й його чуття, що дружина Ната «до мозку костей» є християнка. Арон отруюється, граючи в останній раз на скрипці «Кол нідре» (Пісню Ізраїля), яку він вже не грав протягом останніх двох років...

Драматург не пошкодував фарб, щоб найяскравіше представити людей вікових расових традицій, особливо в характерах російської дворянської сторони. Тим сильніше вийшли люди, що намагалися зруйнувати ці вікові традиції (Арон, Ната). Не обійшлося і без сатири на адресу діячів Державної думи, як Мітяхін — «сірий, нудний, як витертий гривенник. І всі ви такі», — зазначає Ната. Але щодо драматургічної техніки ця драма Винниченка не вносить нічого нового, а, навпаки, автор послуговується мистецькими засобами романтичної мелодрами (подвійна раптова поява сестри Арона, Мірри, як грізного чорного фатуму, Нати в Арона, вживання отрути). Романтичність цього жанру підсилює і введення пісні «Кол нідре», що становиться символом щастя, кар'єри, слави й загибелі головного героя.

Не закінчена і не опублікована драма «Ательє щастя» вже датована французьким періодом (серпень 1925). Саме тому, що вона не закінчена, виникають різні припущення. Чи мав драматург на увазі сатиру на діяльність раннього періоду Ліги Націй, чи це є сатира на численні європейські пацифістичні товариства, що поставали в неймовірному числі після закінчення першої світової війни? Я згоден припускати останнє. Але в даному випадку цікаво зазначити тяжіння в стилі до елементів сюрреалізму, що врешті було типове для середини 20-их років. Це лише говорить про постійні широкі мистецькі пошуки автора.

Організовує «Ательє щастя» союз Шістьох, де пізнаються три українці (один — колишній офіцер дієвої армії і колишній адвокат, сам себе характеризує, як вбивника, грабіжника, злодія, дурія, паразита й боягуза; двоє інших — п'яниця й проститутка, «жалюгідні недоламки великої катастрофи»), німець з Ельзасу (німці вважають його за чужого, а французи за ворога), француз — анархіст за переконанням, і англійка — одна з провідниць суфражистського руху. Окремо від союзу Шістьох стоїть комерсант Баскевич, що має фінансово підтримувати діяльність «Ательє щастя».

Принцип Ательє — використовування двох основних рис людей: вічного прагнення їх до щастя і їх вічної глупоти. Про останню говориться, що її експлуатація провадилася споконвіку багатьма спритними людьми, але до цього часу

вона робилась кустарно, стихійно, і завдання ательє взяти цю велику силу в розумну, пляномірну експлуатацію. Мета ж товариства: шахрайством зробити мільйони, а на ці мільйони організувати науку, а наука щоб винайшла засіб боротьби з війною.

Очевидно, союз Шістьох передбачає ідеальну згоду і дотримання таємниці. Але під зовнішнім блиском (як це можна бачити з не закінченої другої дії) так не стається. Один з українців, Крекотень, дедалі починає більше заглядати до чарки; жінка легкої поведінки (Леся), замість справ ательє, воліє товариство зовнішньо огидного багатія Баскевича; француза Леруа цілий день нема в ательє, бо вчора до трьох годин ночі гуляв у ресторані з машиністкою; німець Сімон уявив себе генієм на весь світ, так що до нього й підступитися не можна; англійка, пані Вітлі, обернулася на жахливу інтриґантку. Один ще ініціятор ательє Ставченко в захопленні, що людська глупота дає такі чудові дріжджі, наприклад, у боксі, що може принести сотні тисяч. За його словами: «Бокс — це найяскравіше мірило глибини сучасної цивілізації, а боксер — це дійсний герой Европи та Америки. Запевняю вас. Без усяких жартів. Наука, поезія, мистецтво? Де ви бачили, щоб учених, поетів маси носили так на руках, як боксерів? Де ви бачили перед катедрою наймудріших, найгеніяльніших професорів таке ревище ентузіязму, як перед ареною боксерів? А збори? Демострація двадцяти найгеніяльніших наукових винаходів ніколи не зробить такої каси, як один виступ от такого кулачного героя»...

Як далі мав повести дію драматург — невідомо. Правдоподібно, він мав привести ательє до краху. У всякому разі багато з того, що він не закінчив, пізніше зробилося творчим матеріялом для драми «Великий секрет».

Хронологічно між «Ательє щастя» й «Великим секретом» постала «Над» (1927), остання психологічна драма Винниченка, що найбільше підходить до п'єс «Гріх» і «Закон», але значно більше споріднена з українським ґрунтом. Одночасно й найбільш українська драма з еміґраційного періоду. Це також і єдина драма Винниченка цього періоду, що дісталася на українську сцену (київський Театр ім. Франка та одеський Театр ім. Революції). Одеську виставу окреслено в радянських джерелах, як ...«карикатуру на радянський побут»,[3] і поставлено поруч з п'єсами М. Куліша — «Народний Малахій» і «Мина Мазайло».

Стрижень драми становить життя бездітного подружжя, в якому жінка значно старша свого чоловіка. Протягом десяти років Над (Надія) гаряче змагалася за те, щоб у її чоловікові, Ількові, не згасла «скрипка душі», знаходячи в собі такі цінності, щоб вони вабили чоловіка, задовольняли б у

---

[3] Український драматичний театр. Том II. В-во АН УРСР, Київ, 1959, стор. 265.

всіх відношеннях, щоб він цінив і дорожив ними, іноді жертвуючи своїми інтересами і, навіть, принижуючи себе. Але по десяти роках Ілько ствердив, що обоє потомилися і постарілися для «скрипки». Буденний «ґудзик» став переважати саможертовність «скрипки»... Для викликання «скрипки» в собі Ілько почав пиячити... Відчула й Над, що творчі сили чоловіка прибиті нею, що родини немає, що її родинні можливості скінчилися, а молодшого Ілька в розцвіті, та й до того ж на обрії Ілька з'явилася дівчина-студентка «зі скрипкою»... І Над обирає вільний і спокійний відхід без ревнощів, вимагань, видирань, револьверів, обстоюючи принцип любови на вірі, а не на праві. Психологічний відхід Над вдало підсилений деталем: шаль, який хотів подарувати їй Ілько, але Над його не прийняла, розцінивши це як хабар йому, вона потім сама купує від тієї ж особи, що дала колись шаль Ількові.

Проблему «скрипки» й «ґудзиків» порушує автор не тільки на головному конфлікті. Якщо Над, Ілько чи студентка Доня — люди «зі скрипкою», то є й «ґудзики». Ними характеризовано партійців-комуністів Піскуна й Гриценка, бо для них «соціялізм і партія — лише „добра паша" або лише „канцелярія, папери, циркуляри"...»

У п'єсі є льокальний кольорит (на відміну від попередніх п'єс); наприклад, задник першої дії зображає Київ, вигляд на Поділ, а далі на Межигір'я, а в ході самих подій цієї дії — революційні часи.

Те, що Винниченко лише накреслив у «Ательє щастя», було висловлене у «Великому секреті» (1928). Не беруся зараз встановлювати, які саме твори французького театру залишили слід на цій драмі (на думку приходять фарси популярного тоді Альфреда Савуара), але маємо прекрасну сатиру на мільйонерів Франції 20-их років і навіть більше — на їхні зацікавлення, що подані в аспекті фарсу.

У «Великому секреті», на відміну від «Ательє щастя», діють виключно французи. Великий секрет полягає в таємниці творення багатства, що залишив у своєму заповіті померлий мільйонер Дюрандо. Секрет полягає в творенні з малого капіталу великого, а не роблення на великому ще більшого. У творенні з малого, майже з нічого, й зробив кар'єру покійний Дюрандо, що починав біржевим маклером і став трохи не мільярдером, не бувши ні генієм, ні розумною людиною. За спадщину Дюрандо змагаються два кузени: Лепеті та Ґайяр. Для першого закон — це поліцай на розі вулиці, що реґулює рух. Закон-поліцай визначає йому чергу, розмір, темп його мушок. Для Гайяра — закон — це маяк, що показує небезпечне місце, яке треба оминути. Лепеті снує своє маленьке павутиннячко акуратно у своєму куточку, ловить маленьких мушок за правилами і ковтає їх. Не штука — одержати від когонебудь і тримати. Ні, нічого не мати і з нічого створити З нічого сотні мільйонів! І Ґайяр надхненням, сміливістю, розмахом, широчінню з нічого робить щось і перемагає...

Ніяких дійсних людських почуттів поміж всіма дійовими особами не існує... Обидва кузени намагаються обдурити один другого, апелюють до спіритистичних голосів померлого дядька Дюрандо і врешті погоджуються через медіюма викликати дух його, що й вимагає майно поділити нарівно поміж кузенами. Присутній при цьому нотар виголошує промову про виняткову поведінку людей, що відмовляються від мільйонів, а це абсолютно невластиве, бо він щодня бачить, як капітали складаються постійним обманом та злочинствами.

Саме собою таке твердження яскраво іронічне. Відкриття тестаменту, що слідує за промовою нотаря, спростовує слова медіюма. Маємо знову чудову сатиру на модні захоплення спіритизмом. Але на цьому сатира не обмежується, сатирично подані й характери. Наприклад, мільйонер Корнішон тримає величезну бібліотеку... для вивіски. Так само й «статуї поетів, письменників, філософів і всякої там подібної шантрапи», що переставляються в залежності від якої партії буде виставлена його кандидатура. Для нього... «політика є така сама справа, як фабрика, завод чи банк... І коли я йду до парляменту чи до міністерства, то там я тільки допомагаю нашим банкам і фабрикам...» І далі: «Однією якоюсь паршивою сиґарою в потрібний момент можна провалити найкращий закон». Секретар же Ґайяра проповідує в політиці — імпозантність постаті і віру в себе... «Я знаю феноменальних дурнів, цілковитих нікчемників, які стали міністрами і національними героями тільки через те, що мають оттаку віру в себе»...

Один із кузенів (Лепеті) за оволодіння спадщиною ладен відразу відмовитися від своєї нареченої Жакеліни й посилає її до свого суперника. Вона має прийняти пропозицію Ґайяра і, ввійшовши в довір'я, здобути лист про «великий секрет» Дюрандо... Сама Жакеліна (автор характеризує її як ультрамодерну) має погляд на шлюб як лише на «економічну спілку». За словами автора, забобонів у неї ніяких нема, у шлюбі вона не визнає кохання і з-за тієї спадщини стає нареченою людини, яку раніше вигнала з дому...

Останній акт показує ще одне велике досягнення п'єси — театральність. Не зважаючи на перетворення містичної трагічної обстанови в картину вакхічного й еротичного змісту, що дає загальний сатиричний (і навіть фарсовий) характер драмі, діють елементи контрастного оформлення: перетворення чорної кімнати з білими малюнками черепів, кістяків з домовинами, чорними статуями, світильниками, що горять червоним, жовтим і фіялковим світлом, — на залю сліпучого жовто-соняшного світла. Раптом спадають чорні запони. Вже не чорні статуї черниць, а вакханки й сатири, а домовини — рожеві надбиті яйця, з яких вигуками радощів і сміху вистрибують півголові постаті німф і фавнів і з вигуками «хай живе смерть» (теж контрастовий засіб) закручують у танці сатиричні постаті шахраїв-мільйонерів...

І, нарешті, остання драма Винниченка «Пророк» (1930). Іронія долі. П'єса, що була видана УВАН десять років тому, не знайшла жадного відгуку в пресі. Ще більш іронічне те, що єдиним рецензентом на неї був член редакційної колегії, що цю п'єсу видала.

Можна абсолютно погодитися з автором ґрунтовної статті (В. Чапленком)[4] про цю п'єсу, що а) Винниченко поставив проблему вселюдського значення, проблему актуальну й для нашого часу, зокрема для сучасної американської дійсности; б) що з цієї п'єси можна було зробити не абиякий театральний бойовик.

Я зазначав на початку (а зараз хочу ще підкреслити), що герой п'єси говорить так само про тотальну переоцінку цінностей, як це роблять актори сучасного «Живого театру». Він не менший гуманіст і пацифіст, як вони. Але вже 40 років тому Винниченко передбачав, що Америка стане підсобним ґрунтом для численних «пророків», як, наприклад, популярність індійської релігії ґуру чи ідей гіпізму, зокрема з гаслом повертатися до природи. І навіть більше. Він показав, що ідейними зачинателями цих рухів були американські мільярдери, як саме героїня «Пророка» пані Кет Драйтон. Сучасний і стиль п'єси — умовно-реалістичний. Виразно окреслені реалістичні характери межують з фантастикою.

Зміст «Пророка» почато з Індії, де з'явився пророк на ім'я Амар, що постійно жив близько до природи, зціляв сліпих, скидав помахом руки скелі. Закохана в містичну діяльність Амара, мільярдерка Кет Драйтон перевезла його та його апостолів до Америки, де Амар мав би виголошувати свої проповіді з найбільшим успіхом (з огляду на свободу слова) і застерегти людей одночасно перед крайнім закоханням у гроші. Але проповіді Амара в Америці привели до анархізму в господарсько-політичному житті. Головним опонентом Амара стає інженер Райт, що виступає на захист державних законів і одночасно бачить в Амарі суперника перед своєю нареченою Кет. Укладаючи пляни перетворення проповіді Амара на нешкідливу для законів доктрину, Райт пропонує йому «вознестися» на небо за допомогою одного свого винаходу, але для збереження його вчення, як моральної науки для людей у майбутньому, нищить його другим своїм винаходом — вибуховим приладом у повітрі.

Головний конфлікт п'єси полягає в протиставленні гуманно-моральних ідей законам держави. Закон держави (представлений найбільше інженером Райтом) бачить у пропаґанді Амара знищення американської цивілізації й усіма силами намагається боротися з ним. Нищить себе поступово і сам Амар з своїми апостолами, що, відірвавшися від при-

---

[4] *В. Чапленко*, «Нові дні», Торонто, ч. 193, лютий 1966, стор. 20—23.

роди, підпадають під дух комерції, багатства та бюрократизму, а до того ж Амар з божества обертається на звичайну людину, коли закохується в Кет.

Стиль висловлювань самого Амара, зовнішні прикмети його образу, події його життя, його найближчі послідовники у вченні — все зроблене драматургом в рівнобіжному ракурсі до життя Христа. І його заклик, коли він скликає всіх покалічених тілом і душею для заспокоєння силою його любови, і акт «вознесіння», і чуда, і той самий вік, що й у Христа, і наявність апостолів ...

Протилежністю до Амара є інженер Райт, представник американського прагматизму; він наполегливо поширює думку про те, що нічого надприродного в Амарові нема, що він лише гіпнотизує маси. І вкінці, домігшися свого (удержавлення доктрини Амара), він з іронією проголошує початок ери амарянства на землі. Його вчення стало теоретичним ідеалом без практичного застосування.

З інших характерів цікаві й образи американки-мільярдерки Кет, егоцентричної особи, що їде, не зважаючи на живих людей на дорозі, особа, що вірить у постійні зміни в людстві правди на брехню й знов на нову правду; пані Ведд, що бачить у пророкові лише Антихриста й не розлучається з Біблією; американець Вільямс, для якого «комерційна тайна є питання нашої чести», та інші.

Щодо самої техніки драми, то деякі сцени нічим не поступаються кращим п'єсам сучасного французького театру. Наприклад, сцена суду над Амаром зроблена в тій же самій проекції, яку застосував 23 роки пізніше Ж. Ануй у п'єсі «Жайворонок», у якій судять Жанну д'Арк (теж «пророка»!). Отже ще один доказ її актуальности! Очевидно, такі паралелі можна знайти і стосовно інших драматургів світового театру, але дослідження цієї проблеми то вже справа дальшої праці над драматургією Винниченка.

Оглядаючи загально еміґраційні драми Винниченка, можна ствердити, що «Закон» і «Над» з'явилися п'єсами яскравого психологічного переживання. Вони близько підходять до таких його попередніх п'єс, як «Брехня» і «Гріх», і недаремно перша з них викликала таке зацікавлення в італійського глядача та відомої акторки Емми Граматик ... «Пісня Ізраїля» повертає до ранніх драм Винниченка, незакінчена «Ательє щастя» і особливо «Великий секрет» виявляють талант сатирика в світовій тематиці на всю широчінь.

Такі п'єси, як «Закон», «Великий секрет» і особливо «Пророк», безумовно заслуговують на переклади (зокрема на англійську мову), і наперед можна сказати, що успіх їм забезпечено (до речі, досі ми маємо, на жаль, лише одного українського драматурга, що вийшов на світову сцену, і ним є Винниченко). Причини успіху його в актуальності тем, у ненав'язуванні певних симпатій чи антипатій до характерів, а головне — у вічних конфліктах поміж людьми.

Це те, чого бракує «по той бік», що й ствердив цитований уже Салинський: «Драматургія відстає від вимог глядача, від духового світу сучасників... ця фраза зробилася вже звичкою, без неї не буває жодної наради, жодної статті про драматургів. Драматургія відстає. І не сьогодні тільки це сказане, та й не вчора».[5]

Виняток становлять лише твори, поширювані нелеґальними виданнями. Так з'явилася 1968 року драма О. Солженіцина «Свічка на вітрі». Там, на зауваження одного персонажа, що йому хотілося б пробігти по другій половині XX століття й передати за естафетою в XXI століття паличку фізики Ньютона, Максвелла та Айнштайна, другий відповідає: «Туди я бажав би донести одну естафету, свічечку нашої душі, що коливається. Там у XXI столітті, хай роблять з нею, що хочуть. Але тільки, щоб не задмухали її в нашому віці — віці атому, космосу, енерґетики, кібернетики»...[6]

«Свічку душі» драм Винниченка «по тому боці» вже згашено, а серед нас є такі, що так дмухають на неї, що вона ладна згаснути. Обов'язок нашого літературного світу не допустити, щоб вона згасла, її маємо право донести й передати цілковито у XXI століття.

---

[5] *А. Салынский,* Современность — душа драматургии. «Литературная газета», Москва, 4 листопада 1970.

[6] *А. Солженицын,* Свеча на ветру. «Грани», ч. 71, Франкфурт, 1968, стор. 73—74.

Моя зустріч з УПА

Едвард Й. Ц. ван Готеґем, генерал-ляйтенант

Від Об'єднання кол. вояків УПА США і Канади ми одержали друковану нижче статтю генерал-ляйтенанта голляндської армії Едварда Й. Ц. ван Готеґема. Свою військову кар'єру він почав 1928 року, вступивши до кадетської школи, що її закінчив 1931 з ступенем підпоручника. На початку другої світової війни ван Готеґем був першим ляйтенантом королівської ґвардії. Після німецької окупації Голляндії він попав у німецький полон. У 1942—44 роках перебував у таборі військовополонених у Станиславові (пізнішому Івано-Франківському). У січні 1944 року ван Готеґем, разом з кількома товаришами, втік з німецького полону і потрапив до однієї частини Української Повстанчої Армії в Карпатах. З допомогою УПА ван Готеґем і його товариші пробилися на Угорщину і звідти через СРСР і Лондон повернулися до Голляндії в листопаді 1945 року. Після війни ван Готеґем став інструктором в Коледжі Генштабу Голляндії й очолював його згодом протягом багатьох років, опісля став командиром армійського корпусу з ступенем генерал-ляйтенанта. З 1967 року ген. ван Готеґем у відставці.

Перебуваючи на Україні, ван Готеґем мав змогу ввійти в контакт з Українською Повстанчою Армією, тоді й познайомився з командиром IV воєнної округи УПА — полковником Іваном Бутковським. Дізнавшися про смерть полк. І. Бутковського на еміґрації, ген. ван Готеґем списав свої спогади про зустріч з УПА, присвячуючи їх йому й іншим воякам та старшинам УПА на доказ вдячности за одержану в час війни допомогу. — Редакція.

I

Моєму товаришеві долі було на ім'я Піт (Петро).

Мені було б цікаво знати сьогодні, про що він думав, коли ми «зістрибнули» на вільну землю Галичини, української частини колишньої Польщі, землю, яка стала з того часу нам священною, після кількалітнього перебування у негостинних і погано обладнаних гітлерівських «готелях» для полонених альянтських старшин.

Я сам почувався, як молодий лошак, який, бувши замкнений у вагоні для худоби, вискакує з вагона на відкрите пасовисько, хоч і зробив я це в спосіб не надто звичний для лошака. Із просторів відкритого Божого світу я, на жаль, мало що міг бачити, та й пасовисько, що на нього я вистрибнув, було замерзле і тверде, як скеля.

Це було на початку січня 1944 року, коли ми відчули, що треба завчасу покидати транспорт військовополонених. Вермахт почав підготову для перевозу яких 2 400 голляндських офіцерів із Сталяґу Станісляв до нових приміщень «десь» у Німеччині. Це було зумовлене швидким просуванням червоної армії на Захід.

Перше, що ми вчинили, відзискавши свободу, була спроба покористуватися компасами, що їх ми так зусильно змонтували ще в таборі. Для Піта це зразу ж стало його найпершим розчаруванням у довгій-предовгій мандрівці. Щоб зробити ці компаси магнетичними, він мусів кілька разів вилучати електричний струм, залишаючи усю громаду полонених разом із їх німецькими вартовими в темряві. Але практичні висліди його експериментів були цілком неспівмірні з балаганом, що його він спричиняв: тим часом як вироблена з леза до голення магнетна стрілка на моєму імпровізованому компасі показувала на захід, така ж стрілка на його компасі вказувала схід. У результаті ми вирішили йти, орієнтуючися на місяць. Припускали ми, що йдемо в південно-західньому напрямі.

Ми не зайшли надто далеко, бо після кількох кілометрів натрапили на першу водяну перешкоду. Як виявилося згодом, це була ріка Дністер. У темряві не можна було бачити протилежного берега. На перший погляд нам здалося, що ріка замерзла, але вже мій перший крок по льоду спричинив таку тріскотню, що все довкілля могло її почути. Поблизу почали гавкати щонайменше три собаки.

Я пригадав собі миттю випробовувану ще за хлоп'ячих років гарну і бентежну гру: повзти по льоду на животі, щоб таким чином розмістити вагу тіла на ширший простір. Але мою першу спробу вчинити це припинив Піт лагідною, проте рішучою осторогою. Вийшовши на край берега, він зайняв куди вигіднішу стратегічну позицію, в чому я переконався, приєднуючися до нього. Я побачив рвучку течію темної ріки на відстані не цілих тридцять стіп від нас.

Сподіваюся, що Піт буде нагороджений на тому світі за те, що врятував мене від купелі чи й смерти у незамерзлій добре ріці: на цьому світі нагороди за це він напевно не одержав.

Пройшовши кількасот метрів берегом проти течії і шукаючи якихось способів, щоб перейти її, ми натрапили на одне із її старих річищ. Захоплений цим безмежно, Піт спробував перейти його вбрід, але зразу ж загруз по коліна в льодову воду. Після того він став набагато обережніший, бо мокрі штани не є великою приємністю в середині січня в Га-

личині, зокрема в той час, як хтось не може скидати черевиків і шкарпеток.

На щастя для Піта, це тривало не надто довго, бо щойно місяць сховався за хмари, як почалася справжня хуртовина. Негайно ми сховалися в копицю сіна поблизу якогось невеликого господарства і там перебули решту ночі. Ніде не загавкав ні один собака, але протягом кількох перших годин ми не змогли ні на хвилину заснути. Щоб зрушити мовчанку, Піт, який звичайно був джентлменом першої кляси, висипався із серією таких висловів, що від них почервонів би навіть муштровий сержант. Але й без його різких висловів згадки про те, чого ми зазнали протягом останніх годин, не дозволяли нам якийсь час заснути. На це було багато причин.

Підготовні заходи для втечі були цього разу винятково прості. Проте, ми були набагато певніші успіху, ніж за двох попередніх наших невдалих спроб. Вискакування з потягу в русі може бути більш ризикованим з фізичного погляду, але воно не є важчим від копання підземного кількасотметрового тунелю в небезпечному ґрунті чи спроба пролазити крізь чотири ряди колючого дроту, за якими височить середньовічний мур із повбиваними на його вершку відламками скла, до того ж, коли усе це знаходиться під чуйним оком озброєної сторожі та поліційних собак.

Як звичайно, переміщення нашого табору полонених мало відбутися в дуже скорому реченці. Акцію цю мали здійснити трьома конвоями. Дуже догідною для нас обставиною було те, що перший конвой мав складатися з старших віком і слабших фізично старшин, неспроможних спричинити якісь труднощі супровідній охороні, що й могло вплинути на послаблення її чуйности. Таке передбачення виявилося правильним, але згодом вартові були змушені загострити свою увагу, бож із просуванням конвою на нове місце призначення все більше й більше полонених устигало втекти. Після прибуття до Ной-Бранденбурґу виявилося, що з останніх двох конвоїв втекло не менше, як 142 старшини. Пізніше ми дізналися, що коменданта німецького потягу вислано за кару на східній фронт і ніби він висловився з жалем, що легше транспортувати мішок бліх, ніж потяг, навантажений голляндськими військовополоненими.

Проте, більшість утікачів не мала змоги надто насолоджуватися своєю свободою, бо в багатьох випадках вона тривала дуже коротко. Інакше воно й не могло бути, бо підготова до втечі була здебільшого не надто ґрунтовна, та й дехто з тих, що приєднувалися просто до інших у мить відкриття вагону, ніколи не мали справжнього бажання тікати. Більшість втікачів були схоплені зараз же після втечі з конвою, а деякі були поранені від куль вартових або покалічені в наслідок невмілого вискакування з потягу. Насправді ці останні були щасливіші за тих дванадцять ляйтенантів, яким пощастило протягом довшого часу перебувати на свободі, але

згодом вони попали в руки СС і були депортовані до концентраційного табору в Мавтгавзені, де їх зліквідовано разом з іншими військовополоненими із альянтських армій, коли совєтські війська почали наближатися до табору.

*

Перевіряла нас таборова сторожа перед нашим виїздом згідно з рутиною: одним наказували роздягатися, іншим перевіряли клунки, декого ж взагалі не чіпали. Полонених намагалися застрашити погрозами репресій, додаючи до них нову на той час погрозу, що Головне німецьке командування (ОКВ) наказало на майбутнє карати розстрілом кожну спробу втечі. Очевидно, ми не мали часу протестувати, посилаючися на Женевську конвенцію, проти порушення міжнародних воєнних прав. Але й ці погрози ні трохи не допомогли «гунам» (так прозивали німців полонені голляндці. — Прим. перекладача).

Перша спроба втечі відбулася вже по дорозі на Станиславівську залізничу станцію. Вчинив цю спробу нерозсудливо і радше імпульсивно один ляйтенант, який скочив у широку каналізаційну трубу. Його важко поранив один з вартових зайвим і цілком непотрібним пострілом. Пораненого ляйтенанта витягли з каналу і потім вже ніхто про нього не чув.

На станції наш вантажний потяг стояв уже напоготові, і ми кмітливо попрямували до одного вантажного вагону, в якому не було будки для гальмівника. Це мало ту вигоду, що ми не були під безпосереднім наглядом сторожі. Водночас із цим ми дбайливо оглянули вагон ззовні і були дуже задоволені з оглядин. З лівого боку ззаду, поблизу сталевого гака, з допомогою якого можна було легко спуститися аж до буферів, був великий отвір, що ним могла пропхатися людина. Цей отвір був забитий дошками і задротований зверху колючим дротом. Це не повинно було становити для нас поважнішої перешкоди.

Наша «партія втікачів» складалася з шести осіб, а решта в'язнів у вагоні мала давати нам всю можливу допомогу. Ми погодилися, що будемо тікати по двоє, тому що група з шести осіб могла б бути надто підозрілою. Гарм і Кіс творили одну двійку, Ян був з Пітом і Ґеррі зо мною. Ми хотіли вирватися чимскоріше, бо знали, що не одні ми плянуємо втечу і що пізніше — після кожної втечі — вигляди на успіх будуть дедалі менші. Бувши найстаршим, я мав започаткувати справу, і кілька миль за Станиславовом отвір з боку вагону був широко відкритий. Четверо з тих, що не збиралися тікати, піднесли мене горизонтально понад їхні плечі і просунули мене поволі ногами вниз через отвір. Десь посередині я намацав підлогу вагону і спустився нижче. З цього моменту я пригадую тільки, що холодне українське по-

вітря вдарило в мою вовняну шапку і що поїзд мчався з великою швидкістю.

З деякою трудністю я проліз попри гак униз до буферів, де за кілька хвилин приєдналися до мене Ґеррі і Кіс. Настрій цього моменту пригадую дуже добре: це було почуття здивування...

Ми погодилися, що я подам знак, хто перший з-поміж нас має зіскочити з вагону, коли потяг рухатиметься не надто швидко, тому що земля була замерзла і тверда, як скеля, і нам не можна було ризикувати покаліченням, маючи перед собою довгу дорогу.

Старт не спричинився до піднесення нашого настрою. Ґеррі почав нервуватися, не послухав моєї перестороги не зіскакувати і, зіскакуючи, зачепився за щось, закрутився і впав горілиць, головою на лід у рові, викопаному вздовж залізничого шляху. Він лежав непорушно з розкинутими руками.

Зараз же після цього поїзд в'їхав на залізничий міст і я спостеріг, як вартові промайнули наче тіні. У цю мить я усвідомив, що ми ніколи не зможемо прийти на допомогу Ґеррі. І справді — ми його бачили останній раз. Він був одним з дванадцятьох ляйтенантів, що їх замордовано в Мавтгавзені.

Тим часом Гарм вийшов на буфер, і з цього моменту все пішло добре, немов належно контрольований експеримент. Він і Кіс зіскочили один за одним на якійсь малій станції і сховалися між вагонами, що стояли на бічних рейках і закрили їх перед чуйним оком вартових із станційної охорони.

Після цього Піт і Ян приєдналися до мене, і коли потяг сповільнив швидкість, ідучи під гору, Ян і я зіскочили з потягу по протилежних боках і зараз же Піт зіскочив услід за Яном. Мені повелося зіскочити найбільш удало: зіскочивши, я біг хвилину за потягом, аж поки сховався за низьким насипом, за яким не могли мене побачити вартові із гальмівних будок потягу. Проте, мене вкрив холодний піт, коли я побачив, що потяг все більше уповільнює швидкість. Хвилину пізніше я не чув взагалі вже цього холоду, коли останній вагон зупинився яких 50 метрів від місця, де я лежав, і вартові позіскакували з своїх будок. Але щастя мені сприяло, як і не покидало воно мене потім цілий рік і чотири місяці, аж поки ми вийшли з корабля на берег Англії. Ледве вибігли вартові з будок, а вже машиніст подав сиґнал до від'їзду, і вони всі видряпалися на свої місця.

Тільки Піт відповів на мій тихий свист. Він втратив зв'язок з Яном, коли вони бігли разом у темряві. Ми шукали за ним, але марно, і я думаю, що він вирішив пробиватися сам, може, й тому, що Піт мав репутацію не надто моторного колеґи, хоч це припущення, може, й було несправедливе. Хоч і як там було, ми вже ніколи не зустрілися з ним і після війни я одержав повідомлення про його смерть: Мавтгавзен.

Багато справ передумував я тієї холодної січневої ночі 1944 року, лежачи у стіжку сіна десь у Галичині.

Поблизу я чув хропіння Піта, аж поки втома не перемогла також і мене.

Наступного ранку, щойно почав співати перший півень, селянин прокинувся й почав обходити своє подвір'я. Тому що наш плян дії базувався на встановленні контакту з місцевими людьми при найближчій для цього нагоді, які, як ми знали, були наставлені проти німців, ми вирішили, що найкраще вчинити це негайно. Наші намагання привернути увагу селянина на нашу присутність були мотивовані якнайкращими інтенціями, алеж селянин був такий перестраше-ний, що ми думали, що він упаде трупом на місці. Але остаточно він запросив нас до хати, і незабаром його приязна і гарна жінка приготувала для нас їжу. Тим часом, як Піт обдаровував її дітей щедро чоколядою із посилок для військовополонених, господар допитувався, чи не продав би Піт йому своїх артилерійських чобіт.

Ми провели в хаті лише якої півгодини, бо хотіли відбитися від залізничого шляху по змозі якнайдалі. Перед відходом нам порадили перейти Дністер яких три милі вище, де довірений перевізник допоможе нам перебратися на другий бік. На той час нам не було відоме, що ціла місцева партизанська організація була заалярмована перебуванням в околиці багатьох втікачів з-поміж військовополонених і що за нами також пильно стежили партизани. Перевізник відмовився прийняти в заплату навіть наші добрі цигарки «Вірджінія» і показав нам мовчки напрямок на Угорщину.

Тим часом сонце проглянуло крізь хмари і відкрило глибоку блакить неба. Нам здалося, що вже й український клімат встиг нас адоптувати.

Перед нами простягався у безкрай незабутній краєвид, дуже подібний до рівнинного краєвиду в нашій рідній Голляндії, з тією тільки різницею, що в далині зарисовувалися цілком білі верхи Карпат на тлі ясних і далеких обріїв. Карпати здавалися нам безпечним дороговказом у мандрівці ген аж до першої мети нашої подорожі...

Протягом п'ятьох годин ми мали змогу захоплюватися красою українського краєвиду. У цьому не перешкоджав нам ніхто, і я з соромом мушу визнати, що ми майже забули про мету нашої мандрівки. Зустрічним ми — в нашому фантастичному умундируванні і з виповненими рюкзаками — мусіли здаватися волоцюгами, яким добре ведеться. Селянин, який наздогнав нас возом, подивившися на нас ззаду, удвічі швидше погнав коня. Злиденний собака обійшов нас великим луком навколо, підібгавши хвоста між ноги. Ми були аж надто наївні, думаючи, що ми не викличемо підозріння своїм виглядом у цій околиці, але згодом я не був би здивований, якби люди взяли нас за пару мавп, що втекли із звіринця.

І от, цілком несподівано, коли ми мали входити вже до села, з-поза міцного плота вискочили два чоловіки в німецьких мундирах з готовими до пострілу карабінами в руках і запитали нас, чи ми також втікачі з транспорту голляндських полонених старшин. Знаючи, що на Україні ледве чи знають більше про Голляндію, як про Україну в Голляндії (а ми цілком певно багато про неї не знали), ми усвідомили, що в цій околиці перехоплено й інші групи утікачів з полону і що немає багато глузду відпекуватися. У відповідь на мій ствердний жест кивком голови поставний русявий парубок, що виглядав на справжнього німця і мав яких двадцять кілька років, простягнув мені руку, кажучи, що ми мали величезне щастя натрапити на них, а не на патруль справжніх німецьких вояків. Він сказав ще, що в його руках опинилися також два з моїх товаришів і що їх переховують уже цивільні люди в цій околиці. За його описом, один із них був у повному шкіряному одязі і другий мав тільки одне око. Цей опис міг стосуватися ні кого іншого, як тільки Гарма і Кіса. Півроку пізніше перший з-поміж них став широко відомий на Балканах з огляду на своє уподобання до шкіряних курток і високих чобіт.

У ті останні роки я зустрічав й інших «німців», які ставилися дружньо до мене, але у висліді їхня дружба завжди кінчалася якоюсь бідою для мене. З тієї причини я думав, що буде краще відкласти на хвилину стискання рук, і ця стриманість з мого боку правдоподібно не зробила поганого враження, бо пізніше виявилося, що й ці українці не довіряли нам більше, ніж ми їм, і що в ці перші години й не могло бути багато взаємного довір'я.

Наш настрій піднісся видатно, коли українці, приклавши цівки рушниць до наших спин, вели нас остентаційно попри поліційну станицю. Але наш настрій досягнув найвищого вершка, коли нас привели до однієї із селянських хат, де Гарм прийняв нас криком: «Хлопці! Нам пощастило! Це українські партизани й вони обіцяли нам перевести нас через угорську границю!» Кіс не промовив і слова, але його єдине око помітно іскрилося.

Історія з Гармом і Кісом була така. Вони переходили міст через Дністер і коли наближалися вже до його кінця, двох озброєних поліцаїв з'явилися не знати звідкіля і заарештували їх. «З нами кінець!» — подумали вони.

Поліцаї завели їх під цівками рушниць до вартівні над берегом ріки. Запроваджені до однієї з кімнат, вони побачили ще двох поліцаїв у синіх одностроях. Один з поліцаїв глянув на них і запитав: «Хто ви такі?» Знаючи, що немає вже ніякої можливости втекти, вони сказали йому згідно з правдою, що вони є втікачами з транспорту голляндських військовополонених, і були дуже здивовані, почувши у відповідь: «Так, я це знаю добре!» Цим закінчилося офіційне допитування. Нічого не записували, нічого більше не питали.

Гарм і Кіс дізналися, що люди в синіх однострояхе члена-ми української поліції, які охороняють міст.

Полонених відвели потім у затемнену кімнату і залишили там. Кілька хвилин пізніше увійшов поліцай, що їх допитував, і сказав: «Будьте спокійні, ви тепер у безпеці! Ми не передамо вас у руки німцям. Вас відведуть до українських повстанців». П'ять хвилин пізніше вони були вже в десятикілометровій дорозі до партизанів. Ішли під охороною двох поліцаїв.

Почувши історію Гарма і Кіса, я сплатив борг вдячности моїм новим приятелям в такий спосіб, що вони — одному з них було, мабуть, на ім'я Ґеорґ (Юрій), а другому Майк (Михайло) — не були спроможні вживати праву руку протягом перших десяти хвилин.

Як виявилося, ми увійшли в контакт з підпільним рухом, що про нього ми чули, перебуваючи ще в нашому таборі полонених. Розповіли нам про цей рух два з наших товаришів, які пробували ще раніше втекти, були схоплені і приведені назад до табору. Це була добре організована Українська Повстанча Армія.

У 1938 році в центрі Роттердаму якогось чужинця розірвала на шматки бомба, покладена в його кишеню. У той час я, як і більшість моїх земляків, тільки кинув оком на цю газетну вістку. Прізвище Коновалець не було нічим конкретним для мене, хоч і заінтриґувала мене авреоля сенсації і романтичности, що ним оточила преса його особу. Його називали президентом неіснуючої республіки в Східній Европі, але наступного дня я забув усе про нього. Тоді мені й не снилося, що за яких шість років, і то в найбільш незвичайних обставинах, я опинюся між його послідовниками. Саме вони були тими, хто допоміг мені і дев'ятьом іншим голляндським старшинам врятуватися перед гітлерівськими посіпаками, даючи нам озброєну ескорту через південну Галичину і Карпатські гори аж у гостинну Угорщину.

Наш перший контакт із цими людьми був беззастережно сердечний і такими ж залишилися наші взаємини аж до тої миті, коли останній з повстанців, провідник по горах, привів нас до прикордонного стовпа, що стояв між його країною і державою угорців, і показав нам дорогу на Угорщину.

Наприкінці 1943 року ситуація в окупованій Галичині була така, що німці могли користуватися тільки головними шляхами і залізницями, але навіть і ці шляхи перебували часто під загрозою. Навіть головна квартира особистого Гітлерового репрезентанта Коха була здобута з'єднанням УПА.

Коли ми на початку 1944 року вискочили з потягу в Галичині, співвідношення сил було радше на користь УПА. Останнім німцем, якому я дивився в очі в Галичині, був той, що замикав за мною вантажний вагон, і другого я побачив кілька тижнів пізніше у Будапешті. Під час всієї нашої мандрівки через Карпати зустрічі з німцями обмежувалися кількома пострілами при переході залізничої лінії між Долиною

і Болеховом, і там ми згубили нашу єдину ручну ґранату, що її дав нам провідник партизанів як своєрідний «знак визнання».

З другого боку, за тих сімнадцять днів у південній Галичині ми збагатилися неоціненним досвідом для нашої дальшої втечі, з якого ми скористали чимало, бувши в Будапешті. У всьому цьому не бракувало і веселих сторінок: за всяких умов галичанин зберігає почуття невимушености і сприймає речі з легким серцем.

*

Вага досвіду полягає головне в лекціях, що їх він дає. З ретроспективного погляду засоби, що їх вживали українці для встановлення нашої ідентичности справжніх голляндських старшин, а не скинених з парашутів поза лініями радянських аґентів, в чому нас спочатку підозрівали, стали для нас тривалою лекцією. Насамперед, ми швидко встановили, що така нація, як наша, яка жила мирно і в достатках протягом понад одне сторіччя, є в дуже некорисному становищі у порівнянні до тих народів, які мусіли вести постійну боротьбу за своє існування і тому були вродженими конспіраторами. Від початку останньої війни наші слабости виявлялися в недостачі твердости, в надто великій довірливости і в неспроможності бути дискретними. Останній недолік треба трактувати як вислід тенденції маніфестувати себе назовні. Подібного досвіду зазнав і наш недавній підпільний рух на батьківщині, в якому багато людей упало непотрібно жертвою, бо і підпільники і їхні друзі ставили розголос понад конечність зберігати таємницю.

У ділянці розвідки ми були, у порівнянні з тими українцями, нічим більше, як новаками, яким завжди ще треба вивчати усі трюки, конечні для цього діла. Тому не диво, що ми потрапляли з відкритими очима в кожну наставлену ними пастку. Українці, що ми їх зустріли після війни, були надто чемні, щоб сміятися з нас, коли ми знайомили їх з нашим досвідом.

Наші пізніші переживання на Угорщині підсилили в нас ще більше переконання, що в тодішніх обставинах кожне й найпростіше питання було ставлене з якимось прихованим мотивом у думці. Численні відвідувачі в селянській хаті, що в ній ми початково квартирували, не приходили, щоб тільки задоволити свою цікавість. Їх присилали, здебільша з метою, щоб з усіма нами говорити в той самий час і щоб ми не мали змоги порозумітися між собою і впливати на відповіді інших. Нас спеціяльно розпитували про умови життя й побуту в Голляндії і в таборі полонених. Далі нас питали про взаємини між нами самими і про стосунки з керівництвом німецького табору. Все це були речі, що про них вони здавна добре знали, бож табір був у серці Галичини. Вони заінсце-

нізували справжній показ, коли ми поінформували їх, що має бути перевезений ще один контингент полонених і почали діяти так, наче б вони готувалися перехопити цей транспорт. Насправді ж єдиною річчю, що їх цікавила, було перевірити наші інформації. У 1947 році, коли я поставив одному з українських еміґрантів у Голляндії виразне питання в цій справі, він заявив, що вони не знали б взагалі, що робити з 700 старшинами різного віку, які були цілком не приготовані до труднощів партизанського життя. З другого боку, було неможливе перевести таке численне з'єднання через угорську чи румунську границю.

Той же самий українець сказав мені, що спочатку, зважившн на наші дивовижні одностроі, нас взяли за радянських парашутистів. Після того, як Київ зайняли радянські війська, повстанський провід сподівався кожного дня, що їх почнуть скидати в німецьке запілля, і малі групи українських партизанів були порозставлювані, щоб їх перехоплювати і ліквідувати. Факт, що ми були цілком неозброєні, свідчив на нашу користь, але, з другого боку, вони мусіли брати до уваги можливість, що мають справу з німецькими пропаґандистами або шпигунами. Остаточно ж вони боролися проти кожного, хто був ворогом незалежної України. Водночас із цим вони були переконані, що після війни Україна може скористати, маючи до диспозиції за кордоном деяку кількість людей з добрими зв'язками; хто міг краще виконати це завдання, як не альянтські старшини, що їм допомогли вони втекти з полону.

Тому для них було важливе встановити поза всяким сумнівом нашу справжню національну приналежність. Факт, що під нашим цивільним одягом ми мали голляндські уніформи, не мав для них великого значення, як і те, що в нас були позначки полонених і що харчі, які ми мали з собою, були в бляшанках американського Червоного Хреста. На них не справило навіть якогось враження те, що Піт довго молився перед кожною їжею, від чого звичайно вистигала його юшка.

Щойно в 1947 році я дізнався, що вчитель, який вів з нами жваву розмову ламаною німецькою мовою, міг робити це цілком добре по-голляндськи, бо він кілька років жив в Амстердамі.

Правдоподібно, в цій нашій першій сільській хаті ми зустріли Івана Бутковського, хоч при цій нагоді він і не представився нам, як командир батальйону УПА. Про це я дізнався тільки кілька років пізніше, коли він сконтактувався зо мною в Голляндії, але про це точніше в другій частині цього спогаду.

А тим часом учитель прислухався до наших розмов, щойно ми починали гуторити між собою.

У хаті, що в ній ми перебували, ставало все людніше, і коли я виглянув крізь вікно, я побачив на подвір'ї озброє-

Генерал-ляйтенант
Едвард Й. Ц. ван Готеґем

Полковник УПА
Іван Бутковський

Група голляндських старшин під час перебування в УПА. Автор спогадів Едвард Готеґем стоїть п'ятий зліва (у білій шапці).

ного повстанця, який обсервував згори єдину дорогу, що вела до хати. Жінки й дівчата готували запопадливо їжу, як несподівано відчинилися двері і до кімнати увійшли, наче в нестямі, два наші товариші: Лін — селянин з околиць Роттердаму, який любив повторювати «Нехай шкура літає — я не дбаю», і разом з ним надзвичайно здібний артилерійський старшина, що його звали загально Руї, яке прізвисько змінили згодом на «Ред» (червоний), бож голляндська мова не була надто поширена серед вояків союзницьких армій. Обід, що його ми тоді мали, був першим нормальним харчем за останні роки, і нам хотілося споживати його без кінця, так нам усе смакувало. Алеж усе має свій кінець, і коли наші господарі зауважили, що ми смертельно потомлені, порозкладали нас по ліжках. Я опинився в одному ліжку із Пітом; він згодом щасливо одружився, але я й досі не можу зрозуміти, як якась жінка могла б спати разом в одному ліжку з таким «вогнем», як Піт. Гарма і Кіса примістили в сусідів.

Коли ми прокинулися, вже було темно, але на подвір'ї був якийсь рух. Іван Бутковський сказав нам, що нас переведуть в якесь інше, більш віддалене місце перебування, де ми зможемо зустрітися з найвищою владою УПА в цій околиці. Незабаром ми сиділи у відкритих санях, які мчали нас по снігу під ясним місячним небом. Спадало мені на думку, що ми їдемо не в напрямі Карпатських гір, а просто на захід. Наші провідники не проминали жодної нагоди, щоб перевірити наші військові здібності, що мало очевидно на меті встановити, чи ми справді не надто добре вишколені й фізично заправлені, щоб нас можна було вважати за колишніх військовополонених. Ми почувалися справжніми аматорами-новаками, коли наші супровідники перебігали по покладених через потоки гладеньких вкритих льодом стовбурах дерев, і ми йшли за ними тільки з ваганням, попереки-давши перед тим наші клунки на другий берег потока. Справді ж таки ми могли викликати підозріння, якби були спритніші.

Проїхавши яких 35 кілометрів, ми зупинилися в першому домі найближчого села. Після довших переговорів нас відвели через цілком затемнену кімнату до вбого влаштованої спальні, де дві жінки зараз ж почали розпалювати вогонь. Двоє заспаних дітей задивлялися на нас з свого ліжка у ніші. Ніхто не промовив ні слова. Наші супутники, з якими ми навіть не встигли познайомитися, відійшли, сказавши нам тільки, що це постій командира округи і що він зустрінеться з нами увечорі.

Тому що жінки поводилися так, наче б вони були черницями в якомусь манастирі, ми почали обговорювати поточні справи й загальну ситуацію, при чому наші пляни продовжувати перехід у південно-західньому напрямі через Карпати був головною темою нашої розмови. Ми говорили вільно з тієї просто причини, що не мали чого приховувати. Зрештою, приказка, що навіть стіни мають вуха, стосується тих,

що хотіли б приховати щось, що тікає від денного світла. Але для наших контрпартнерів справа ще не була повністю з'ясована, і тому, як це мені сказано пізніше, вчитель, який знав голляндську мову і прибув сюди ще перед нами, сидів у суміжній темній кімнаті і слухав докладно всю нашу розмову.

За якоїсь півгодини відчинилися двері й увійшов Іван у супроводі ще двох інших повстанців, що їх я не скоро зможу забути, і то не тільки тому, що вони були нашими провідниками протягом усієї нашої подорожі. Один із них був високий на зріст мужчина, з дуже витонченим носом, більш західньоевропейського, ніж слов'янського типу. Ми ніколи не дізналися про його справжнє прізвище, що й так не було таким дуже важливим, бо ми знали б тільки його псевдонім. Тому і прозвали ми його, хоч дещо й зневажливо, проте цілком відповідно до зовнішности — Носом. Другий виглядав досить неохайно й увійшов до кімнати кульгаючи, в черевику на одній нозі і в пантофлі — на другій. Він зразу ж почав розповідати про те, що був поранений у бою, але по кільканадцятьох словах його перепинив Ніс, який знецінив цілком його героїзм, кажучи нам коротко доброю німецькою мовою, що його товариш прострелив собі випадково ногу, і то в час, коли ніякого бою не було. Обидва були озброєні радянськими автоматами, і Кульгавий витягнув з кишень три ґранати і два пістолі, кладучи їх підкреслено перед собою на столі. За прийнятими в наш цивілізований час нормами, Кульгавий поводився при цьому досить необачно, поки Іван не спонукав його поховати всю зброю знову по кишенях. Після того, заявивши, що буде писати листа («Іх шрайбен Бріфт»), він почав вишкрябувати щось на невеличкому клаптику паперу, тримаючи більше олівця в устах, ніж на папері. Ніс й Іван дивилися, посміхаючись, як він скручував свій «лист» у мікроскопічну рольку і хвалився, який то з нього моторний кур'єр. Протягом наступних двадцятьох днів ми мали нагоду бути свідками такої ж самої церемонії щонайменше яких двадцять разів.

Минуло яких три чверті години, коли увійшов ще один із їхніх до кімнати. Весь час нам доводилося розповідати історію нашої втечі, цим разом Носові і Кульгавому.

Новий відвідувач був насправді командиром округи. Велетень на зріст, він увійшов до кімнати таким показним способом, що й сам Гітлер на таке не спромігся б. Було багато брязкоту зброї, і його охорона, що складалася з двох озброєних до зубів вояків, стояла струнко в куті кімнати до кінця цього вечора.

*

Командир округи був справжнім сином свого народу. Як і в більшости його земляків, добродушність випромінювалася з його обличчя; проте не пробуйте не дооцінювати цих людей, якби вони мали щонебудь проти вас. Час від часу ми спостерігали, як ця добродушність поєднується з рішучістю,

яка не залишала жодного сумніву. Він мав тяжкі шкіряні чоботи, таку ж саму куртку і цілий арсенал зброї на собі. Якби він скинув усю цю зброю і наказав своїм охоронцям вчинити те саме, кімната виглядала б, як маґазин зброї в той день, коли її видають новим рекрутам.

Було стискання рук, і щоб піднести наш настрій, а, можливо, також — зробити нас більш балакучими, на столі з'явилася пляшка з чаркою. Започатковано ритуал випивки, що не обмежився одним літром горілки. Тоді люди на Україні дотримувалися такого церемоніялу. Всі чоловіки сідають навколо столу і перед найвищим рангою чи віком ставлять пляшку й одну чарку. Він наливає чарку, підносить її й вивипає, після чого пересуває все причандалля праворуч своєму сусідові (чи може й ліворуч?), який льояльно повторює ритуал, п'ючи здоров'я щедрого фундатора. Після цього той підсуває все своєму сусідові за столом, і так воно йде, аж поки не повернеться пляшка і чарка на своє первісне місце. Якщо в інших країнах кількість чарок залежить від кількости тих, що п'ють, то на Україні це залежить від вмісту пляшки. Це просто визначає, що пляшки не відставляють, поки не вип'ють усієї горілки. Тоді роблять перерву, під час якої їдять масні страви, щоб започаткувати нову пляшку із свіжим завзяттям.

Національним напоєм, що ним нас так щедро вшановували, була мікстура алькоголю і меду, без будь-якої домішки води, щоб цю мікстуру хоч трохи розвести. Правда, таку речовину можна пити досить легко, але вона з такою ж легкістю кладе вас під стіл, особливо коли ви цього довго не практикували, як, наприклад, ми — військовополонені.

Очевидно, як ми дійшли десь до половини другої пляшки, треба було належно копнути Кіса, щоб не говорив надто багато дурниць, бо ніколи не можна було бути певним, до чого це могло б довести. Він сам почав був вихваляти російських вояків, що їх призначили для обслуговування нас у таборі військовополонених. У тій ситуації таке вихваляння могло вважатися дуже невідповідним і ледзе чи вийшло б нам на користь, бож нам уже було цілком ясно, що українці ставляться з зневагою до росіян, ще більшою, ніж стародавні греки ставилися до варварів.

Після того, як випили ми другу пляшку, командир округи почав вимірювати кроками кімнату вздовж і впоперек з таким виразом обличчя, що міг би надхнути таких скульпторів, як Роден. У кімнаті запанувала тиша, яка тільки ще більше підкреслювала важливість ситуації. Це тривало яких п'ять хвилин, потім він, широко посміхаючися, сів знову за стіл і сягнув за третьою пляшкою, що з'явилася бозна звідки.

Вибух гамору між українцями був незаперечним доказом, що вони визнали нас «де юре». Постягали навіть дітей із їхніх ліжок і, удекорувавши їх пістолями, наказали їм співати повстанський гімн. Нам почали показувати зброю з усіх

довколишніх країн, пояснювали її конструкцію, і на знак їхнього довір'я я одержав одну ручну ґранату совєтського типу з проханням пробачити, що вони не можуть подарувати мені автомата, бо автоматів потребують самі. Сказали нам також, що в їхні руки попали ще два голляндські старшини біля Стрия, але вони відмовилися від будь-якої допомоги повстанців. Один із них мав бути офіцером фльоти.

Водночас вони поставили нам хвилюючу пропозицію. Від імени командира нас запитали, чи ми не були б зацікавлені в тому, щоб приєднатися до повстанців, замість того, щоб пробиватися до дуже далеких голляндських збройних сил. Алеж у війні ледве чи можливо боротися проти одного з своїх союзників, а в той час росіяни ще були ними. Крім того, в усьому світі був поширений радіопересиланнями Бі-Бі-Сі заклик нашої королеви, що обов'язок кожного голляндця за кордоном приєднатися якнайскоріше до своїх власних збройних сил. І коли ми ще їх запевнили, що після нашого успішного прибуття до Англії ми будемо вести пропаґанду за незалежність України (що насправді ми робили пізніше дуже радо), наші господарі обіцяли нам збройний супровід до угорського кордону. Те, що для них ця процедура була звичайною справою, підтвердили вони, показуючи нам карту, на якій уже була визначена наша дорога до кордону. Ця дорога обходила великим півколом німецькі укріплення й застави, що їх годі було оминути. Пропонований нам шлях проходив через більш приступний терен Карпат, що його частина, як це виявилося згодом, була таки досить важкою для нас.

Заки ми були готові вирушити в дорогу ніччю до найближчого села, прибув посланець із запискою для командира, що встановлено контакт ще з двома голляндськими старшинами і з двома кадетами повітряних збройних сил.

II

Тієї ж ночі двома саньми ми добилися до іншого села. Протягом двох днів не трапилося нічого надзвичайного. Вдень ми спали, а ночами просувалися далі.

Третій день приніс несподіванку: прибуття двох наших товаришів — Ганса Бентінка та Лейна Краненбурґа, які вискочили з потягу того самого дня, що й ми.

Наступного дня наша група збільшилася до десяти осіб, яке число з того часу залишилося незмінним. Це останнє доповнення складалося з двох кадетів летунських збройних сил Сіпа ван дер Пола й Йовпа Сінґора. Їхня втеча була дуже відмінною від нашої. Звіт Сіпа поданий нижче:

«Під кінець 1943 року я і кілька моїх товаришів з-поміж полонених копали запопадливо тунель для втечі. Тому що ми були кадетами, нас приміщено в окремому таборі. Праця над тунелем доходила вже до огорожі, коли нас повідом-

лено, що табір буде залишений і нас перевезуть в інше місце. Хоч і посилили ми докраю темп праці над копанням тунелю, ми не встигли закінчити цього діла і тому вирішили, що семеро з-поміж нас влізуть у незакінчений тунель і перечекають там до відходу таборової охорони. Проте, у наслідок відлиги наш тунель залляла частинно вода і здійснення цього пляну стало надто ризиковане. Тоді ми знайшли іншу схованку, під сценою в одній з прибудов таборового будинку. Під сценою, яка знаходилася на другому поверсі прибудови, понад стелею партеру, два наші товариші сконструювали штучну стіну з вживаного для затемнення вікон паперу на відстані якого метра від задньої стіни будинку. Сцена була приблизно вісім метрів завглибшки і збудована досить високо над підлогою, так що можна було під неї залізти. Вночі ми зробили всю підготову для довшого перебування в цій криївці і до остаточної втечі.

«Ми сподівалися, що кінцева перевірка полонених для їх транспорту відбудеться на подвір'ї нашого табору. У ранні години наші помічники з-поміж полонених віднесли наш баґаж і пляшки з водою до сцени. Біля 6 год. 30 хв., як німці увійшли до табору, один з вартових проголосив тривогу, ми кинулися до сцени і миттю повлазили під неї через отвір для суфлера. Втаємничені в плян нашої втечі товариші встигли тільки подати нам наші клунки і позникати, заки німці увійшли до театральної залі. Перший з німців був настільки чемний, що закрив суфлерську будку, не заглядаючи до неї. Німці були дуже здивовані, звідки взялися пляшки з водою на сцені і який ідіот їх туди поприносив.

«Після того перевірка полонених відбувалася саме понад нами і тривала до кінця дня. Користаючи з гамору і вдаваних сварок тих, що були в змові з нами і витупцьовували понад нашими головами, нам пощастило проповзти поза імітовану стіну. Там семеро з нас поклалися двома рядами, стиснуті, наче сардинки в коробці: кадети повітряних збройних сил ван дер Пол, Сінґор і Фергаке (†), пілот морської фльоти Попеліер (†), кадети Сейдліц Курцбах (†) і Ліхтенмут (†), який уже в 1940 році попав у полон, Емст (†), резервовий старшина артилерії, який мав намір стати професійним вояком (усі позначені хрестиками — померли).

«Цього ж вечора стало очевидним розкриття факту зникнення сімох полонених із табору кадетів і розпочалися докладні розшуки. Один з німецьких сержантів, відомий з своїх здібностей у виявленні спроб втечі, висловив тверде переконання, що семеро втікачів ховаються під сценою. Але цю думку заперечив капітан, який, судячи з розмови, що велася над нами, був призначений на керівника транспорту полонених. Він висловив сумнів, щоб семеро втікачів могло сховатися в таборі і схилявся до припущення, що ми мусіли втекти раніше. Підбадьорені цим здогадом, ми не перейнялися наказом: „Виходь, а ні — то стріляю!", хоч і одного пострілу вистачило б, щоб хтось з нас почав кричати з болю. Сер-

жант вимагав зірвати сцену, але його вимогу відкинули на тій підставі, що в бараках мали приміститися вояки із з'єднань СС. Згодом сержант пробував сам залізти під сцену, але це йому не вдалося, бо був надто товстий. До того ж він також прийняв імітовану стіну за справжню. Врешті-решт вирішили пустити собаку під сцену. Хоч практично звірина мусіла б була знепритомніти від поту наших тіл, собака тільки скавулів і вив, правдоподібно тому, що не міг просуватися попід сценою.

«Як стемніло, ми почали стежити за тим, що діється навколо. Здавалося, що охорону табору посилено. На другий день сцену полили водою, що дало нам можливість хоч трохи пригасити спрагу. Увечорі один послугач з-поміж радянських полонених повідомив нас, що охорону, за винятком вартових при вході і на вежах по боках старого кавалерійського табору, знято. Ми встановили також, що табір постійно перевіряють за допомогою рефлекторів.

«Усвідомлюючи, що табір буде незабаром зайнятий відділами СС, ми поквапно почали наші остаточні приготування для виходу з нього. Ми пообмотували клаптями з подертих ковдер черевики, щоб заглушити нашу ходу. Усі барикади стояли на своїх місцях, і ворота були замкнені. Першою мала вийти „передова партія", складена з двох осіб, із завданням перевірити можливості виходу; всі інші мали чекати. Та це нам не допомогло б, і ми вирішили, щоб один стежив за вартовою вежею, а інші в той час будуть пробиратися по двоє з табору. Головними перешкодами, що їх треба було подолати, були: триметрової висоти барикада з колючого дроту і з сувоями колючого дроту в ній та високий на яких чотири-п'ять метрів довкільний мур з колючим дротом і склом зверху. Йовпові Сігорові й мені вдалося вилізти на внутрішню барикаду, накинувши на неї кілька ковдер, і потім зістрибнути з неї, пошкодивши при цьому одяг. Пробираючися повз вежу, розташовану між внутрішньою і зовнішньою барикадами, на якій уже не було вартових, ми щасливо вирвалися поза табір.

«Пізніше виявилося, що інші не мали такого щастя. Двох зловили, і вони були розстріляні екзекуційним відділом. Двоє померли в радянському полоні, й один пропав без сліду.

«Оминаючи села й головні шляхи, користуючися компасом, ми просувалися в південно-східньому напрямі, спочатку через якийсь ліс, потім через рівнину, перерівану лісками. Було надто холодно для довшого відпочинку. Пройшовши яких 70 кілометрів, ми попали в одному лісі в руки українських повстанців, від яких ми добилися, переконуючи їх мовою знаків і показуючи їм речі з Американського Червоного Хреста, що вони нас не розстріляли на місці. Замість того, завели до їхнього головного постою, де нас спочатку переслухали. Наприкінці випивки нам запропонували двох дівчат, щоб співали нам до сну в нашому шатрі, але ми не далися на це зловити. Пізніше нам сказали, що вважали нас

найперше за росіян, і потім додали з посмішкою, що те, що ми відмовилися від дівчат, стало для них головним доказом, що ми не росіяни.

«Повстанський табір-постій був розташований у лісі навколо великого замаскованого вогнища. Його залогу становили дві сотні повстанців. Їхній командир обіцяв нам допомогти добитися на Угорщину, намагаючися спочатку намовити нас, щоб ми летіли їхнім таки літаком — Фізелер-Сторхом. По деяких пригодах, їдучи саньми з озброєною ескортою, під час чого збройні сутички з німцями здавалися інколи неминучими, ми прибули сюди і віримо, що звідси відкриваються нам добрі можливості».

Така була розповідь про втечу Сіпа і Йовпа.

Ми скоро впевнилися, що німці в той час мали в Галичині дуже мало влади. Звичайно наш супровід складався з чотирьох осіб, подекуди вздовж шляхів були розставлені вартові. В одному тільки випадку німецькі окупаційні збройні сили нагадували регулярну армію: це було тоді, як ми переходили залізничий шлях між Долиною і Болеховом. Цей терен німці постійно патрулювали, щоб не допустити саботажів. Тут нам приділили яких двадцять повстанців для супроводу, які охороняли нас з усіх боків. На нашому правому крилі час від часу лунали постріли, але це було все. На п'ятнадцятий день ми підійшли до Карпатських гір.

Зважаючи на широкі й пильні приготування, здійснювані після нашого приходу в карпатське передгір'я, ми усвідомили, що перед нами лишалося найнебезпечніше. Нас навантажили знову м'ясом і смальцем, і кожен одержав запас хліба на який тиждень, бо в горах тяжко роздобути харчі, і до того ж ніхто не знав певного реченця, коли ми зможемо перейти кордон.

Ми мусіли відхилитися від запланованого на початку маршруту на яких тридцять кілометрів. Але всю дорогу годі було відбувати саньми, і нам треба було тієї ж самої ночі пройти додаткових п'ятнадцять кілометрів, щоб дійти до останньої передбаченої зупинки перед Угорщиною.

Їзда саньми почалася під не надто приємною заметіллю, вітер продував навіть через додатковий одяг, що його ми одержали на дорогу. Ми їхали навпростець долинами і були раді, коли подекуди попадали в ліс, що його дерева охороняли нас від різкого вітру. Наприкінці нашої їзди саньми поблизу якоїсь хати Ніс і Кульгавий («Я пишу листа») попрощалися з нами дуже зворушливо. На пам'ятку вони подарували нам декілька шпильок для краватки і перстенів із сиґнетами, усе це з українськими державними гербами.

Звідси нас мали далі вести два провідники. Подорож пішки почалася досить підбадьорливо сільською дорогою. Але це не тривало довго, бо наші провідники вирішили, що буде безпечніше залишити по змозі якнайскорше биті дороги. Причиною було те, що тут, поблизу угорського кордону, в Карпатах було багато поселень німецьких колоністів —

лісорубів. Так ми дійшли до окраїн українського царства. Вибрана для дальшої подорожі дорога не була ані трохи вигідною. Це була лінія гірської вузькоколійної залізнички, покрита снігом; де-не-де з-під снігу прозирали шпали. Щоб залишати по змозі якнайменше слідів, ми йшли гусаком — один за одним, як індіяни під час воєнного походу. Ще з дитячих років кожен пригадує мандрівки залізничим шляхом із перескакуванням із шпали на шпалу. Але нехай би хтось спробував робити це в нічній темряві, з чималим вантажем на плечах, перескакуючи із шпали на шпалу, до того ж покриті снігом.

Ситуація погіршала ще більше, коли двом із нас почали дошкуляти поранення, спричинені ще в той час, як ми вискакували з потягу. Наслідки цих поранень не давалися досі в знаки, бо останнім часом наша подорож не вимагала надто великого фізичного напруження.

Після кількох годин шкутильгання, коли ми всі зійшлися на тому, що гірше вже не може бути, почалася частина нашої подорожі, що її ми назвали і називаємо з того часу «кілометровою конспірацією». Шлях вузькоколійної залізнички закінчувався саме посередині одного з поселень і наші провідники доводили, що краще це поселення обійти великим луком і найкращим шляхом мав би бути потік, що плив праворуч, яких тридцять метрів від нас. Пізніше ми мали б вийти на сільську дорогу по протилежній стороні поселення. Зважаючи на те, що німці рідко коли виходили поза свої гірські поселення, ми могли спокійно і без великого ризику йти потоком. Сходити вниз було досить легко. Потік був замерзлий і лід вкривала тяжка верства глибокого до стану людини снігу. Перший провідник прокладав дорогу так, що четвертий і п'ятий мали змогу просуватися його слідом. Але й так наша колона почала видовжуватися все більше і більше. Кризу прискорило остаточно те, що під першим українцем заламався лід, і він, не встигнувши й крикнути, потонув по шию в снігу. Це був знаменитий спосіб для прикривання нашого походу, але я можу запевнити також кожного ентузіяста спорту, що бродити по коліна у воді карпатського гірського потоку в середині лютого і до того ж у глибокому до пліч снігу, — не є ніякою забавою. І тому не треба дивуватися, що де в кого з нас проривалися з уст гострі й нецензурні голляндські прокляття.

Після того, як ми так побродили яких кількасот метрів, наш провідник почув знову міцний лід під ногами. Ми ішли далі снігом і коли вибралися на стрімкий берег, наші штани вкрилися льодовою твердю, а в нашому взутті вже не було цілком води. Наша колона зупинилася, щоб перегрупуватися, а тим часом перший з наших провідників пішов наперед, щоб приготувати хоч тимчасову, але теплу стоянку кілька кілометрів далі при шляху. Другий провідник сказав нам, що як ідеться про можливість зустрічі з німцями, то най-

більш небезпечна частина нашої подорожі вже за нами. Ми увійшли у проміжні висотні райони Карпат. Звідси дорога весь час піднімалася вгору, хоч спочатку ще досить поволі.

Сподівана тепла стоянка виявилася чимось незабутнім, тобто кажучи просто, незабутнім розчаруванням. Це було підземне сховище для лісорубів, збудоване з колод і вкрите дахом із дерну. Наша уява шукала за прислів'ям, щоб якнайкраще описати це місце дії, але надаремно. Диму було вдосталь, але вогонь і тепло залишалися побожним бажанням. На додаток до підозрілої відсутности тепла наявний був усякий сморід, що його й уявити годі. Єдиним висліодом нашого відпочинку було те, що протягом п'яти хвилин кожен майже помирав від спраги. Справу погіршило відкриття, що кожен із нас викінчив свою частину води вже давно, сподіваючися, що інші з його колег збережуть хоч трохи для нього. Єдиним напоєм, що його ми мали, було трохи горілки, що залишилася ще у пляшці одного з провідників. А цей уже не хотів ризикувати. Заки пустити пляшку в коло, він сам потягнув із неї добрий ковток.

При цьому варто згадати епізод з розтопленим снігом. Ці розкоші дають деяку полегшу, якщо їм постійно хтось віддається. Але коли хтось перестане їсти сніг, то його охоплює страхітлива спрага. Коли людина починає їсти сніг, матиприрода реагує швидко й успішно неприємним почуттям в околиці черева.

Коли ми дійшли врешті до місця нашого призначення — кількох селянських хат, кожен із нас почувався, наче малий Наполеон, який перейшов щойно мініятюрну Березину. Провідник наказав нам зупинитися і почекати хвилину, заки він полагодить справу із приміщенням для нас. Сподіваючись теплої печі, яка напевно вже приготована нам, дехто із нас, цілком уже виснажений, простягався на снігу.

Тієї теплої печі чекаємо ще й досі. Через яких десять хвилин згодом наш провідник повернувся з інформацією, що цього ж самого дня в околиці бачили німців. Це прикро, що таке погане щастя нам випало, але немає іншого вибору, як іти далі в гори: «Ще тільки три кілометри, але це помітно скоротить нам останній відтинок дороги!»

Заки повести дальшу розповідь, я хотів би сказати, що ці три кілометри забрали нам понад дві з половиною години часу. Не було так дуже тяжко підняти кожного з нас на ноги. Зформувати і вирядити в похід колону не було найгіршим у світі завданням. Але наш ентузіязм помітно занепав, коли наш провідник зійшов з дороги, що нею ми йшли, пам'ятаючи, мабуть, давню істину, що проста лінія становить найкоротшу відстань між двома пунктами. Він поринув по пояс у сніг і поволі почав спинатися стрімким, на яких 45 ступенів узбіччям.

Узбіччя було цілком біле й оголене, як лиса голова старої людини, яка провела ціле життя у важких роздумах. Не було й найменшого кущика, щоб можна було вхопитися за нього, піднімаючися вгору. Перші п'ятсот метрів не були надто погані, особливо тому, що на вершку майоріла приваблива тінь. Але, ледве ми опинилися нагорі, як наша стежка повернула нас праворуч, знову на стрімке узбіччя. На половині дороги я оглянувся і побачив, що останній із наших був яких триста метрів позаду, а сто метрів за мною хтось лежить у снігу. Це визначало, що треба зробити першу зупинку для відпочинку, яка не мала бути останньою. При найближчому переклику виявилося, що немає Кіса. Виявилося, що ми дивилися за ним не в тому напрямі, бо він уже сидів на вориині яких 50 метрів вище перед нами і насвистував патріотичні пісні, поглядаючи на нас згори з деяким презирством.

Немає сенсу зупинятися на дальших подробицях нашої подорожі. Дальші зупинки чергувалися кожних двісті метрів, з тієї просто причини, що на таких відстанях щоразу хтось із наших падав у сніг, виснажений зусиллям і потребою сну. Темп нашого просування зменшувався все більше й більше, і тут і там нам треба було властиво нести один одного. Піт ішов усю дорогу наприкінці колони неоподалік від другого провідника. Він виглядав наче квочка, яка підганяє курчат до безпечного гнізда. На додаток до свого власного він ніс ще такий самий важкий наплечник свого товариша.

45-ступеневий схил продовжувався ще кількасот метрів. Потім почався короткий, але ще стрімкіший спуск, цілком зарослий великими смереками. Цю відстань ми пройшли в рекордовому часі. Ми всі просто котилися вниз, і при цьому гілля смерек допомагало нам зменшувати швидкість; правда, здебільшого досить брутальним способом. Один з наших провідників сказав мені пізніше, що це була єдина частина всієї нашої дороги, під час якої йому доводилося відставати. Кінцевою метою нашої подорожі була окрема селянська хата в горах, власники якої вже були повідомлені про наше прибуття одним із мешканців села, що його ми раніше зустріли. Ця садиба містилася в дуже мальовничому довкіллі, яких сім кілометрів лету крука від угорського кордону. Але всю цю красу природи ми відкрили щойно наступного дня, та й тоді ми не могли нею надто захоплюватися, бо нам заборонили виходити з хати хоч би й на крок, хіба тільки для виключно людських потреб.

Але все таки ми набули цілком нового досвіду і скористали з нього, відбуваючи останню частину нашої подорожі. Вирушаючи в дальшу дорогу, кожен із нас без винятку мав вирізану ним же самим гірську палицю.

Тим часом, як ми всі були повністю згідні щодо того, яке жалюгідне враження мусіли ми викликати в наших укра-

їнських провідників, вони обидва піднесли сильно наш настрій запевненням, що ми впоралися з нашим завданням набагато краще, ніж вони сподівалися. Вони передбачали, що матимуть багато більше труднощів з групою недавніх втікачів з полону, яким без жодного вишколу випало відбувати таку важку подорож через гори. Відповідаючи на наше питання, вони сказали нам, що ми перебуваємо на висоті приблизно 1 400 метрів і що найвища точка, до якої треба буде дійти, лежить яких 1 550 метрів на самому кордоні з Угорщиною. Але між цими двома точками простягалися ще три долини і три гірські хребти.

У спецтюрмі ч. 410

З КНИГИ СПОГАДІВ «ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР»

Авраам Шіфрін

Автор надрукованого тут нарису — Авраам Шіфрін, довголітній в'язень радянських концентраційних таборів. Після звільнення з ув'язнення і виїзду з СРСР (1970) він перебував якийсь час у Західній Європі і в США, тепер живе в Ізраїлі. Книга спогадів А. Шіфріна «Четвертий вимір» буде надрукована в українському перекладі у видавництві «Сучасність». — Редакція.

Наш шпиталь був приблизно на 30 кілометрів від станції Чуха, де містився найбільший деревообробний комбінат шляху.

Цілком несподівано і, з погляду нормальної логіки, не виправдано, весь шпиталь перевели в робочу зону комбінату. Там виділили для шпиталю два бараки в куті.

Старих та калік перевезли у страшну тісноту. Лікарів майже не було, бо вони залишилися на старому місці. Шпиталь віддали блатним.*

Ішла зима 1960 року, рано випали сніги. Я думав, що за тими переїздами, пожежами та шпиталями КДБ про мене забуло. Почував себе зміцнілим (ціле літо я добровільно рубав дрова для пекарні) і в комбінаті почав працювати.

Про моє перебування в комбінаті дізнався Ґена Черепов; він був кілька кілометрів звідси на л/п 04. Щоб побачитись і поговорити та прочитати свої нові вірші, він симулював напад апендициту. Уночі його привезли до нас і зробили операцію. Я лаяв його за таке ризикування здоров'ям, та він тільки сміявся і був дуже вдоволений. Звичайно, і я радів нашій зустрічі. Він бажав зустрітися ще й тому, що останнім часом він роздобув дещо з Кабали і хотів тепер порадитись про теософічне значення сефіротів. У розмовах він висловлював дуже цікаві й оригінальні думки про Кабалу чисел і її зв'язки з назвами дванадцятьох колін. У наших зустрічах і розмовах брав участь Фелікс, який під ту пору захоплювався католицизмом; у зоні були два римокатолицькі єпископи: отець Владислав і отець Бронислав — поляки.

Це були дуже цікаві й оригінальні люди. У Римі й у Сорбонні вони були викладачами історії релігії та догматич-

---

* Кримінальні злочинці.

ного права. Познайомившись і подруживши з ними, ми вели прецікаві дискусії, а іноді вони читали нам окремі лекції з історії католицьких орденів. У зустрічах брали участь близькі мені і приємні люди. Був між ними і Юра Меклер, який підкреслював деякі тези своїм прекрасним глибоким гумором.

Фелікс був перейнятий важливістю моменту і, як пристрасна вдача, нетерпимий до крайности. Коли він одного разу накинувся на мене в якійсь релігійній абстрактній суперечці, то Юра тихо й співчутливо запитав його:

— Феліксе, чи не хотів би ти попрацювати в інквізиції?

Ми всі засміялися, і Фелікс віднайшов знову дружній настрій.

Частенько бував з нами старий знайомий — Ніколай Іванович Богомяков. Цей мудрець і наскрізь інтелігент був завжди стриманий і уважний, відданий нам неподільно. Крім цих людей, приходив Карл Фрусин, що сидів тільки-но перші роки. Інженер, альпініст і вірний друг, він був допитливий і намагався не втрачати часу в таборі: кожну вільну від виснажливої роботи хвилину він проводив над навчанням.

У зоні було багато цікавих осіб, прибували люди з усіх кінців країни, були новини.

Пришельці з Омська розказували, що вони будували там металеву телевізійну башту, і один з в'язнів виліз на самий верх, просунувся у підвішеному возику на край металевого крана, висунутого далеко від основної вежі, і на самому кінці цього крана повісився. Зняти трупа було майже неможливо: в'язні відмовлялися, а вартівники боялися. У місті подія стала відома, люди побачили повислого трупа, і юрби мешканців мовчки стояли внизу на вулицях. Котрийсь негідник-офіцер наказав стріляти по мотузку, на якому висів труп. Натовп мешканців і в'язні підняли дикий крик — стрілянину припинено. Труп висів дві доби. Тоді привезли з сусіднього табору блатних: вони взялися зняти трупа за морфій і гашиш.

У той час до нас приїхав... ізраїльський громадянин. Його звали Зигмунд Мангейм. На вигляд він був показний і тримався з підкресленою самовпевненістю. Але нам, що зустріли його майже з квітами за те тільки, що він ізраїльський громадянин, — він не сподобався. Про таких людей кажуть: «Самоповага у вас титанічна, але безпідставна». Та й до Ізраїлю він, як виявилося, мав тільки посереднє відношення. До СРСР приїхав з Чехо-Словаччини під час другої світової війни. У 1958 році добився переходу з чеського в ізраїльське громадянство, але виїхати не зміг: його арештували напередодні виїзду з Росії. Все ж про Ізраїль він знав дещо таке, що не було відоме нам. Тож ми, переборюючи нехіть, розмовляли з ним, намагаючися довідатись усе можливе про країну наших мрій.

Були і зовнішні події. У сусідній зоні блатні здійснили втечу, захопивши у житловій зоні водовозну автомашину. Втікачі влізли в цистерну і, поваливши огорожу, від'їхали

під градом куль. Заалярмовано весь гарнізон, обставлено дороги, розташовано застави. Декілька днів пізніше за зоною ховали трьох солдатів. Вони сиділи групами в заставі й постріляли один одного, узявши за втікачів.

За зоною у нас розірвало корову нашого начальника — вона вийшла на замінноване поле, яким був оточений табір.

На жаль, чудесна плодоносна дружба нашого невеличкого гурту тривала недовго. Знічев'я увечорі мене «висмикнули», кажучи по-таборовому, посадили в карцер, і вночі відправили в далекий рейс на північ, у Вихоревку, у спецтюрму до горезвісного «Гітлера», де я ще досі не бував.

У Вихоревку (селище неподалік Братської ГЕС) ми приїхали вдень, і спецконвой довів мене до нового місця.

Дивлячись ззовні на тюрму, я дивувався: до якої безнадії можна довести обрис житла.

Край селища, оточений посірілою від давности дерев'яною огорожею і забороненою зоною з вартовими вежами, стояв одноповерховий, сірий, приземкуватий рівнобіжник з бетону. Згодом мені розказували, як його будовано: на мерзлоту поклали рядом рейки й залляли їх бетоном — це підлога. Тоді вбили в землю рейки навсторч одну біля одної й теж залляли бетоном — це стіни. Зверху поклали також рейки, але тонші, від вузькоколійки, і забетонували стелю. Це непробивне залізобетонне склепіння будували взимку, а для того, щоб бетон краще застигав, — до нього досипали соли. Тому тепер стіни, стеля й підлога були завжди вологі.

Мене привели в малу вартівню. Зразу ж посипалися грубі образи, матюки. Я зрозумів, що тут така процедура зустрічі нової людини — відразу ж хочуть узяти в шори. Я ніколи в таборах не грубіянив, тож і тут намагався показати тим людям, зіпсутим владою над нашим життям, що такий тон зі мною неможливий. Даремно. Після брутального обшуку з роздяганням догола, мені видали стару куртку і штани з тонкої бавовняної тканини. Залишили мені ватянку й ушанку. З речей дозволили взяти хусточку до носа, коверти, папір та олівець — більш нічого «не полагалось». Це страшний вислів, побутуючий у поневоленій Росії: «не положено». Цю фразу можна почути і в уряді, і в школі, і у фабриці. Життя обмежене рамками примусу: дозволено — не дозволено. У всьому знай свою заборонену зону. І люди так уже до цього звикли, в основній масі так підкорилися, що й не помічають.

З вартівні й речевої комори, куди здали й мою валізу, ми вийшли в довгий вузький коридор, слабо освітлений електричними лямпами і більш схожий на тунель, що проходить здовж будинку. Обабіч видно було чорні залізні двері, перекладені впоперек металевими штабами з великими зовнішніми колодками. У кожних дверях, як і скрізь у тюрмах, отвори для підглядання з коридору: «вовчки», закриті з коридору засувками. Мене підвели до камери ч. 2, вартівник відімкнув колодку, зняв засув, а тоді відчинив

унутрішній замок, вбудований у двері. Заскреготіло залізо об залізо, і масивні двері відчинилися. Я ввійшов. Насамперед вразив мене морок у камері. На вулиці був іще яскравий зимовий день.

Ззаду загуркотіли двері і забряжчав засув: я «вдома». Камера мала приблизно 15 квадратових метрів. У стіні проти дверей вікно, а під ним суцільні нари на восьмеро людей, зроблені з грубих дерев'яних колод, переплетених упоперек металевими обручами у проміжках 30—40 сантиметрів. Другі, верхні нари були лише з боків, на двоє людей. У сутінках маячіли сірі тьмяні постаті у таборових ватянках. На підлозі, у вибоїнах бетону було видно лід, вікно було покрите грубим шаром льоду, а на стіні, що до вулиці, лежала верства паморозі. Із стелі звисали краплини, по бічних вологих стінах слизила вогкість. Усе це я побачив іще в дверях. Досвідчене око арештанта відразу відзначило: гірше не може бути.

— Чого всміхаєшся, Абрагіме? — почулося з нар, а я й не помітив, що всміхнувся.

— А що ж більше залишається? Тільки сміятися, — відповів я і підійшов до нар. Вітаючися з людьми, я побачив, що декого з них знаю. Тут було дев'ять чоловіка, мене додали як десятого. Як виявилося згодом, на нижніх нарах вісім чоловіка могли лежати тільки на боках. Уночі ми мусіли обертатися одночасно.

Укривалися ми якимсь драним лахміттям, званим ковдрами. Сирий холод у камері пронизував наскрізь. Піч виходила на дві камери й була огороджена ґратами, щоб ми не могли розібрати цегол і втекти через комин; але також не можна було підійти погрітися. Як згодом я дізнався, нам давали на день два поліна для кожної печі, а поліно — це четвертина розколеної колоди. Піч була ледь тепла і, певна річ, камери не нагрівала. Тільки наші тіла нагрівали повітря в цьому залізобетонному кубі. Світло майже не проходило в камеру крізь покрите льодом маленьке заґратоване вікно. Над дверима був вузький проруб, куди вставлено електролямпочку не більше 25 ватів. Світло від неї ледве проникало жовтим променем у камеру.

У цьому жовтосірому сутінку люди сиділи згорбившись, закутавшись щільно у ватянки, стараючись не втратити крихти внутрішнього тепла тіла. Обличчя були сірі, шапки насунуті на очі.

Біля печі стояв легкий дерев'яний стіл і лавочка. У куті металеве відро традиційної «параші». В убиральню тут водили тільки один раз на день, еднаючи це з так званою прогулянкою.

У камері були: Едик Бурокас — молодий литовський націоналіст, якого я знав уже раніше як людину серйозну й доброго товариша; молодий віруючий Василій, що став християнином у таборах, на волі він від часу свого безпритульного дитинства був злодієм. З ним я також був знайомий

і пам'ятав, що це був тихий спокійний юнак. Сидів тут дід-сектант з «истинно православных». Ця секта відзначалася нетерпимістю. У спорах з противниками вони кричали: «У тебе, сатано, хвіст на три метри!» Захар не відрізнявся від своїх єдиновірців і ставився до нас, як до чогось неіснуючого. Крім цього, він був неохайний. Наступний мешканець камери — дентистичний технік Баранов, сорокалітний чоловʼяга, — сумний, тупий і сердитий на весь світ: у нього була відкрита туберкульоза, і він весь день харкав кровʼю.

Був іще з нами Павло Кулик, 25-літній українець, увʼязнений як учасник національного руху за самостійність України. З ним були його земляки: Володимир і Сергій. Цих людей я раніше не зустрічав, але вони справляли приємне враження. Павло був дуже дотепний, і його своєрідний український мʼякий гумор прикрасив нам багато важких годин у цьому казематі. А товариші його, дарма що молоді, були сповнені витримки й серйозности, що робило їх хорошими співмешканцями для довгого спільного перебування в камері. Адже не погано сказано у О. Генрі: «Якщо хочете, щоб трапилось убивство, то замкніть двоє людей в одну кімнату й не дозвольте їм ні виходити, ні розлучатися два місяці». Для нас же два місяці були ледве помітним відтинком часу. Мені довелося сидіти вже в камерах тюремних політізоляторів Семипалатинська й Усть-Каменогорська, і я знав, що О. Генрі казав правду. Та ми мусіли уникати не тільки вбивства, але й сварок. Важко описати, як це складно, коли людина постійно голодна, цілу добу мерзне і майже позбавлена звʼязку з рідними: тільки одного листа на місяць можна було вислати. А надії, що лист дійде, майже не було, бо «Гітлер» читав довго, особисто цензуруючи листи, і міг викинути на смітник усе, що йому забаглося.

Крім названих людей, з нами були ще два колишні злодії, яких не цікавило ніщо, крім карт і тютюну. Матюкання постійно висіло в повітрі під час їхніх картярських спорів. Тютюну чи махорки в них, очевидячки, не було, і в павзах поміж грою в карти вони стояли біля дверей і надокучливо канючили: «Начальничку, старшинко, дай закурити».

У відповідь лунав матюк дижурного. Але зрідка він кидав їм махорковий недокурок, і тому вони вистоювали годинами коло дверей. Огида від їхньої поведінки огортала нас усіх. От і спробуйте в умовах, коли двоє матюкаються цілий день, один харчить кровʼю, другий тільки те й робить, що сідає на «парашу», — спробуйте тут не забурчати! Але щойно ви зробите будь-кому зауваження — буде або скандал, або затаєна образа, яка за годину чи день виллється у зневагу, що веде до скандалу. Так було в усіх камерах, де сварка і бійка стали щоденним явищем. А «Гітлерові» тільки того й треба було. Він садовив укупі найбільш невідповідних людей і в кожну камеру вселяв одного сухітника. Він сіяв ворожнечу в камерах, щоб вʼязні не йшли проти нього обʼєднаним фронтом. Ходили чутки, що і «Гітлер» і його началь-

ник режиму Буряк були довго на Тайшетській трасі в окремому відділі виконавців смертних вироків. Але за якийсь проступок їх усунули, а влада, бажаючи «зберегти кадри», призначила їх у цю спецтюрму ч. 410. Жорстокість і садизм тих людей, здавалося, не мали меж. Арештантів, що провинились якоюсь дрібницею, вони держали в карцері, доводячи їх до такого стану голоду, що нещасні не раз, прокусивши собі жилу, пили власну кров. У тих карцерах «Гітлер» і його достойний помічник залюбки побивали безборонного коротким поліном-палицею.

Уявіть собі, що в камеру з покритими інеєм стінами, до півголої виснаженої людини входить коротконогий Буряк, довгорукий годований силач у чорному півкожушку і валянках, з палицею в руці і мовчки починає її бити. Крики катованого лунають на весь тюремний корпус, і в'язні починають бити в двері, матюкатися, кричати. Тоді цей представник радянської влади входить у загальний коридор, підходить до «вовчків», заглядає в них і спокійно заявляє: «Тобі Павле, п'ять діб, а тобі, Сергію, також п'ять. Я вас навчу, як бити в двері». І всі знають, що той, кому призначено кару, буде сяк чи так «вирваний» з камери з-поміж товаришів під претекстом одержання посилки або виклику до лікаря і кинутий у морозний карцер без ватянки, на залізо-бетонну підлогу. «Гітлер» і Буряк доводили людей до втрати людського вигляду, до божевілля. Кожного місяця двоє-троє людей божеволіло, були часті випадки спроб самогубства. Але заподіяти собі таке в загальній камері було важко: товариші витягають з петлі. Щоб виїхати з »спеца» — люди йшли на все, навіть на додатковий вирок. Іноді можна було почути: «Я вирішив: їду у Владимирську тюрму, там принаймні не здохну». І, вертаючися з прогулянки, людина кидалася на «Гітлера» або Буряка, валила з ніг і била. Вартівники відривали доведеного до одчаю сміливця, побивали його, а «Гітлер», піднявшися з землі, спокійно говорив з «окаючим» костромським акцентом: «Поїдеш на три роки в тюрму». І справді: за тиждень-два приїжджав викликаний «спецлагсуд», і людина одержувала додатковий вирок: три роки в політізоляторі міста Владимира. Виїзд до Владимира всім нам здавався мрією, алеж одержати додатковий вирок не кожний хотів.

Знущання над нами, мужчинами, були жорстокі, все ж наполовину менші, ніж над жінками.

Тут же в нашому дворі, за окремою огорожею, стояв жіночий тюремний корпус. З жінками-політв'язнями було легко впоратися, але із злодійками — «воровками», як їх називають у таборах — адміністрація рахується, боїться їх, бо ті відкушують вартівникам носи і, жартуючи, видряпують їм очі, не згадуючи вже про те, що кожного дня обливають сечею.

Але там сиділи наші молоді недосвідчені дівчата, що попалися за летючки або за участь у півдитячих антирадянських організаціях. Сиділи черниці і віруючі сектантки —

ці люди не вміли оборонити себе, і тут «Гітлер» з Буряком робили, що хотіли. Насильство й усяка зневага були долею цих нещасних. Але було і садистське знущання. Наприклад, черниць гнали до лазні в неділю, коли їм, за їхнім релігійним законом, не вільно купатися. Вони відмовлялися, і тоді падлюки з реготом стягали з них одяг і тягли їх голих через двір у лазню. Крики жертв рвали нам серця. Але стіни і грати були міцні, до падлюк не дірвешся.

І сьогодні, коли ви читаєте ці рядки, там робиться те саме: спец ч. 410 стоїть у Вихоревці, «Гітлер» його начальник, як і досі, а Буряк начальник режиму.

Хлопці, що сиділи з нами, приїхали з Колими, Норильська й Воркути, де вони також сиділи у спецах і де також панувало безправ'я. «Такого ми ще не бачили», — казали вони. І справді, важко уявити собі щось страшніше від нашого безреченцевого ув'язнення в цьому бетонному морозному казематі без повітря і світла. Ми відчували, як сірий залізо-бетон безугавно висмоктує з нас силу й життя...

Поговоривши серйозно з хлопцями в камері, ми вирішили рятуватися якомога і поставили курцям ультиматум: або кидай курити, або переходь в іншу камеру, до курців. Крім того, ми ввели заборону на розмови і лайку в періоди поміж їжею — той час був призначений на працю. І почали цикл лекцій з історії та релігії. Мені випало завдання переказувати по змозі найдокладніше зміст Біблії, яку я вже непогано знав. Темами інших лекцій поділилися Едик і українські хлопці.

Такий суворий режим був «не по клімату» двом злодіям і Баранову — через тиждень вони почали вимагати переходу в іншу камеру.

— У чому справа? — запитав Буряк.

Ми пояснили йому.

— Будете сидіти так, як я посадив, — і садист пішов.

Але за місяць трапилася несподівана й небачена тут подія: удень відчинилися двері й увійшла жінка в прокурорському мундирі. За нею товпилися «Гітлер», Буряк і вартові.

Ми остовпіли. Але мені, як колишньому юристові, цей мундир був знайомий. Я пізнав, що це прокурор для нагляду над тюрмами, і сказав:

— Будь ласка, не лякайтеся, заходьте хоч на п'ять хвилин, адже ми тут живемо постійно.

Я бачив на обличчі літньої жінки непідроблений переляк. Вид жовтої півтьми в льодовій камері і сірих людей-кістяків міг вразити кожного.

Прокурор увійшла, непевно сіла на лавочку, і тоді до неї підійшов Баранов.

— У мене відкрита туберкульоза. Чи можу я тут перебувати? — прохрипів він.

— Він справді хворий? — запитала жінка «Гітлера».

— Так, хворий, — спокійно підтвердив він. — Моє діло — тримати їх, а не лікувати.

Ми показали лід на стінах і на підлозі, розказали про наше прохання сидіти без курців, про знущання над жінками, про побої в камерах, про безправство в усьому.

Не дослухавши до кінця, прокурор вийшла. Все, очевидно, залишилося без змін. Але, як не смішно, від нас забрали курців і в обмін привели, на наше прохання, Карла Фрусина, який буквально гинув у камері з десятком блатних.

Другого перевели до нас Михайла Сороку — одного з дуже приємних і скромних провідників українського національного підпілля. Ми ще просили перевести до нас архиєпископа Сліпого або Володимира Горбового, але цього не дозволили, а дали нам Вольта Митрейкина, який обіцяв не курити.

Від того дня в нас запанував «режим»: тиша весь день, півгодини перед сном для обміну думками. Кватирка у вікні відчинена цілу добу, зранку гімнастика й обтирання водою. Нелегко було примусити себе роздягатися до пояса. Мало приємно спати під відчиненою кватиркою. Ми з Вольтом спали посередині, і клуби сивого повітря падали на нас. Вольт спав у шапці, зав'язаній під бородою. Але свіже повітря врятувало нас усіх. Упродовж року, проведеного в цій камері, у нас ніхто не захворів, не збожеволів, не пробував покінчити з собою.

І, очевидно, в нас був «спільний казан»: усі харчі — роздобуті інколи в крамниці, а чи одержані випадково в посилках — були спільні. Це дуже сприяло атмосфері єднання і дружби в камері.

Я хотів би щоскоріш закінчити цей важкий розділ, проте мушу розказати ще дещо.

Перше — це прогулянка. Випускали нас відразу всіх на загальне подвір'я, обгороджене колючим дротом. Там була відкрита смердюча яма — вбиральня. Упоперек ями кинено обледенілу дошку з поруччям. Наш одяг просякав у камері вогкістю і на морозі негайно замерзав, ставав негнучкий. Як ми ухитрялися на холоді, в хуртовину, при 60° морозу полагоджувати свої потреби... далебі тепер мені це здається неможливим. І досі відчуваю закостенілі пальці, убивчий холод, штивний крихкий одяг... А так само «гуляли» жінки. Вдумайтесь у цей жах!

Друге — це їжа і лазня. Варили для нас спеціяльно привезені блатні. Вони безжалісно крали все, що тільки можна було вкрасти, і ми одержували гнилу солону рибу, «яриновий суп», у якому була каламутна вода без товщу і часом плавав кусок мерзлої картоплі. Празником був «вінегрет»: квашена мерзла капуста з гнилою картоплею та буряком.

А лазня — раз на десять днів була справжньою каторгою. У кімнату розміром не більше 15 квадратових метрів набивали по три камери, по тридцять людей, і після трьох-п'я-

тьох хвилин починалося гукання вартових: «Кінчай митися! Годі! Звільняй для інших!» Обпікшися кип'ятком, ми вибігали з рештками мила на тілі у холод льодової камери-передлазні, де напхані напхом люди перешкоджали один одному одягтися.

Одного разу після прогулянки мене й Карла залишили нарубати дров. На роботу нас не водили, знаючи, що всяка робота це розкіш у порівнянні з перебуванням у льодовій камері. Виснажені й немічні, ми мало не падали при кожному ударі сокирою об поліно. Знічев'я я почув ззаду голос Буряка:

— Що, важко?

— Еге ж, нелегко, — відповів я.

— Але зате повітрям дихаєте, — сказав цей садист. Він «платив» нам за роботу: дозволяв зайву годину подихати повітрям.

Іноді приїжджав до нас лікар. Якось і я попросився до нього. Я зустрів знайому людину, хірурга з таборового шпиталю, який знав, на що я хворію і що для мене дуже небезпечне охолодження моїх ніг, до яких майже не доходила кров. Він сказав до Буряка:

— Цьому чоловікові треба давати двічі-тричі на день грілку з гарячою водою. Він дуже хворий...

— У мене тут не санаторія, — відрізав Буряк, і мене відвели в камеру.

Ми проводили дні на навчанні: вивчали мови, читали. Карл ухитрявся вивчати за три місяці нову мову. Він працював майже безперервно від шостої ранку до десятої вечора. Можна було тільки подивляти його цілеспрямованість і заповзятість. Я також намагався читати, а одночасно... розтирав ноги. Вони мерзли до зціпеніння. Розтерши одну, я брався за другу, і так весь день. Для цього доводилось і вночі вставати кілька разів. Я робив це автоматично, а вночі у півсні.

Були в нас і свої радощі. Раз якось у березні я знайшов на прогулянці гілочки якогось тайгового дерева. Вони відскочили від віника. Ми поставили їх у кухоль з водою і спостерігали з насолодою, як налилися бруньки обдуреної рослини й появилися листки. Але листочки були крихітні й абсолютно білі — сонця ж у нас у камері не було.

Але весна брала своє: у травні сонце нарешті розтопило лід на вікні, і кожного дня його промінь ковзав майже годину по камері — від лівої стіни до правої. Ми поділили між нами цей час і клалися на лавочку так, щоб обличчя було в соняшному світлі. І кожен повинен був тримати руками на грудях кухоль з гілочками. За тиждень листки позеленіли! Це було наше невеличке свято. Та недовго. Під час чергового нелюдського обшуку якийсь вартівник злісно викинув зелені гілочки — кусочок свободи! — у коридор, і там їх байдужі чоботи розчавили...

Переклав з російської Б. Л.

Час і людина

Богдан Цимбалістий

У філософії Е. Канта час і простір є основними категоріями сприймання явищ світу. Вони уможливлюють людині спостереження та організацію дійсности. На думку Канта, час і простір є не вислідом досвіду, а апріорно даними властивостями людського розуму. Без цих форм організації наших переживань і досвіду людина ледве чи могла б зорієнтуватися в постійно мінливому довкіллі та здобути свідомість тяглости свого життя. У випадках шизофренії чи іншої психічної недуги часова орієнтація хворого радикально міняється або й зникає. Це один з симптомів розумової недуги. Отож, є очевидним, що час є одним з основних вимірів, в якому проходить людське життя, і його усвідомлення є конечним складником розвитку та функціонування особи. Тому не диво, що час став однією з тем зацікавлення визначних філософів, між ними Е. Канта, Г. Берґсона, М. Гайдеґґера та інших.

Емпірична психологія спочатку присвячувала мало уваги дослідженню цього так важливого виміру нашого життя. Без порівняння багато більше уваги присвячувано сприйманню простору та розміщених у ньому об'єктів. Щойно за останні кілька десятиліть почали появлятися цікаві студії на тему «сприймання часу». Одні досліджують питання, як людина оцінює чи переживає саме тривання часу, розбитого на коротші чи довші інтервали. Це, так би мовити, студії про «мікроструктуру» часу в переживаннях людини. До цієї групи студій можна включити теоретичні та емпіричні студії про розвиток відчуття часу в дитини. (У завдання нашої статті питання мікроструктури та розвитку відчуття часу не входить). Друга група студій намагається докладніше простежити «часову орієнтацію» або «часову перспективу» людини, тобто її відношення до трьох вимірів часу: минулого, теперішнього та майбутнього. Зокрема звернуто увагу на взаємини між переживанням згаданих вимірів часу та іншими основними (нормальними та ненормальними) людини.

У цій статті не будемо обговорювати студій про те, як часова орієнтація міняється в розумово хворих людей. Зацікавлений може знайти резюме деяких студій на цю тему та показник літератури в студії Л. С. Брейлі і Н. Фріда.[1] Зате звернено увагу на висліди студій про співвідношення між часовою орієнтацією нормальної людини та деякими рисами її вдачі, як і на різниці сприймання трьох вимірів часу

між різними культурами. Під кінець висловимо гіпотетичні міркування про часову орієнтацію українців.

На початку треба однак висловити критичні зауваження до деяких емпіричних психологічних студій про часову орієнтацію людини. На нашу думку, автори дуже часто не усвідомлюють як слід проблеми, зокрема не визначають точно, що вони розуміють під «минулим», «теперішнім» і «майбутнім» вимірами часу. Через це той самий термін може означати в одного автора одне, у другого — щось інше. Методи дослідження часової орієнтації також дуже різняться між собою. Одні спираються на словесну продукцію суб'єкта, найчастіше у формі доповнення, тобто фантазування «історії» (оповідання) до якоїсь картини, інші обмежуються інтерв'ю чи запитником (анкети) з питаннями про минулі події та пляни на майбутнє, ще інші вживають простої лінії, на якій суб'єкт мав би визначити своє місце та різні виміри часу. Через цю неясність в осмисленні проблеми та дефініцій основних понять і через методологічні різниці висліди досліджень часової орієнтації деколи неспівзвучні. Наприклад, згідно з деякими студіями, перевага орієнтації в минуле є вислідом давніших розчарувань, конфліктів і в той спосіб породженого егоцентризму, депресії та страху. Знову ж в іншій студії перевага орієнтації в минуле є з'ясована як характеристична риса осіб, приналежних до родової аристократії. Невже це означає, що всі члени цієї кляси терплять від минулих конфліктів, депресій та страхів? Радше треба питатися, чи в згаданих студіях ідеться про одне і те саме минуле. Можливо, що треба б відрізняти особисте від колективного минулого, тобто від історичної пам'яті кляси чи народу. Одиниця у своєму особистому житті може бути вільна від минулих комплексів, але зате, як член кляси, може зберігати та плекати пам'ять про минуле свого роду. І навпаки, одиниця у своєму особистому житті може бути в полоні своїх минулих переживань, але як член суспільної кляси (найчастіше міщанської) або цілої суспільности, скерованої більше в майбутнє (наприклад, такою є американська суспільність), вона не буде плекати якихось клясових чи родових традицій, а радше під тиском довкілля (культури) буде намагатися плянувати та організувати своє майбутнє. Очевидно, її особисте минуле може її обтяжувати, приводити до додаткових терпінь, але це інша справа.

Ці міркування приводять нас до висновку, що ставлення одиниці до трьох вимірів часу є вислідом, з одного боку, її особистого психічного укладу чи вдачі та її віку і, з другого — часової перспективи, панівної в культурі, що в ній вона виростає та живе. Якщо мова про вік, очевидним є, що молода людина, яка має більшу частину життя перед собою, має іншу часову перспективу, тобто інше наставлення до минулого, сучасного і майбутнього, ніж людина, що вже прожила своє життя і свідома свого близького кінця. Між іншим

П. Фрес, французький автор відомої книжки про «психологію часу», вважає, що кожна людина переживає критичний період між 40 і 50 роками життя, коли вона входить у старший вік і її часова перспектива мусить змінитися.[2]

*

Низка студій доводить, що перевага орієнтації на майбутнє помітна в осіб активних, певних себе, які думають логічно та упорядковано, які мають ясні цілі в житті і вміють їх здійснювати. Наприклад, студенти, в яких майбутня перспектива чи майбутній вимір часу довший, мають більший успіх у навчанні, і вони є більші оптимісти. Менш успішні студенти більше уваги присвячують теперішньому. Одиниці ж з перевагою орієнтації на минуле відзначаються більшою спонтанністю, але рівночасно егоцентризмом, меншою аґресивністю, зате нахилом до мрійництва, замислення над собою, до фантазії, яка часом може бути творчою.

Студія А. Дейвідса і А. Н. Паренті[7] виявляє, що нормальні, щасливі, сповнені довір'я 11-річні діти живуть більше в теперішньому. Коли хто з них у цьому віці виявляє надто велику увагу до майбутнього, це, на думку авторів, є ознакою втечі від неприємного теперішнього, і тим самим воно вказує на існування певної емоційної проблеми в дитини, найчастіше у формі песимістичних настроїв та ресантименту. Відчуття майбутнього повинне було б виявлятися нормально в юнацькому віці (від 13 до 17 років життя). Однак молоді порушники закону, продовжують жити більше в теперішньому, шукаючи перш за все швидкого задоволення власних імпульсів та потреб без думки про наслідки і без планів щодо власного майбутнього.[8]

Згідно з студією Ле Шана,[9] яку часто цитують у професійній літературі, діти батьків, приналежних до середньої кляси, мають кращу перспективу часу, тобто вміють краще планувати та організувати своє майбутнє. Люди з соціяльно-економічних низів не можуть як слід передбачити майбутніх подій та своєї долі, бо вони залежні від сильніших зовнішніх факторів. Тому вони не ставлять собі далеких цілей, а їхні уявлення про майбутнє мрячні та загальникові. Вони нормують свою поведінку відповідно до потреб хвилини, а не згідно з наперед укладеним пляном. Це проявляється в щоденному житті, наприклад, хоч би в тому, що діти їдять тоді, коли відчувають голод, а не коли надходить час їсти, як це є типовим у родинах середньої кляси. Діти середньої кляси мають також точно визначений час та місце на гри і дозвілля. Вони змалку вчаться планувати свій день, тобто думати про організацію свого майбутнього часу.

Висліди студії Ле Шана, здійсненої на прикладі американських дітей, були підтверджені двома іншими авторами, що працювали з австрійськими дітьми.[10] Хлопці австрійської

середньої верстви виявляють більше зацікавлення майбутнім, вони його, так би мовити, видовжують по прямій лінії. На думку авторів, ця характеристична для середньої кляси спрямованість у майбутнє є співзвучна з бажанням і шуканням успіху в житті, що є теж типовим для цієї кляси. «Однією з добре доведених рис середньої кляси, — пишуть вони, — є її наголошування успіху та вертикального піднесення. Якщо мова про час, це означає, що в самій істоті успіху є засада, що я не буду тим, ким я є тепер, що я буду кимось більшим». При такій орієнтації на успіх майбутнє набирає більше значення, звідси його видовження в уяві. Обговорювана тут студія також виявляє, що дівчата в порівнянні з хлопцями більше зосереджені на сучасному. Автори студії зв'язують цю рису з ролею жінки, яка народжує нове життя та забезпечує повноту і стабільність його на противагу тенденції до безперервного руху. Іншим цікавим вислідом студії є, що діти вищої соціяльної верстви (тобто давніх аристократичних родів) більше уваги присвячують минулому. «Хоч успіх є теж важливою метою в їх житті, збереження традиції є формою, за якою оцінюється цей успіх». «Культура вищої верстви підкреслює орієнтацію на власне спільне історичне становище. Якщо середня верства хоче вивищити свій рід, ввійти в історію, вищі верстви зосереджуються на охорону свого становища».

Існують різниці в сприйманні та в ставленні до часу між поодинокими культурами. Освальд Шпенґлер вказував, що давні греки не мали поняття про історичний час і жили, так би мовити, у вічній теперішності. «Антична культура, — писав він у своєму творі „Заник Заходу", не мала пам'яті в цьому специфічному сенсі, не мала почуття історичного... Пам'ять античної людини... є чимось цілком іншим, бо в ній відсутнє минуле і майбутнє, як орієнтаційні перспективи, зате всевладно панує чиста теперішність, яку Ґете подивляв в усіх виявах античного життя, зокрема в скульптурі». Зате, на думку Шпенґлера, єгипетська культура виявляла сильно вироблене почуття минулого і майбутнього вимірів часу, що видно хоча б у виборі ґраніту та базальту як матеріялів для будов чи в бальзамуванні фараонів. Модерні европейські культури мають також розвинутий сенс історичности. О. Шпенґлер писав: «Між народами Заходу саме німці винайшли механічні годинники, оті страхітливі символи проминання часу: їхні удари, що лунають з численних веж Західньої Европи, стали найстрашнішим виразом, на який було здібне історичне світосприймання. Щось подібне не зустрічається серед позачасових античних краєвидів і міст».[11]

Також інші, більш сучасні автори звернули увагу на різниці сприймання тривимірности часу різними культурами. М. В. Сміт з'ясовує,[12] як різні культури намагаються по-різному продовжити існування свого «я» в різні напрямки. Західні культури є в загальному скеровані в майбутнє; це видно з християнської ідеї воскресіння і життя в небі, як і в світ-

ській формі — в ідеї прогресу усього людства. Так само в особистому житті західня людина намагається залишити добре ім'я та славу для майбутніх поколінь. У гіндуській культурі «я» продовжується однаково в минуле і в майбутнє. Це ідея інкарнації душі в різних формах у минулому і майбутньому. Китайська культура звертає увагу на продовження життя родини, в якому минуле, сучасне і майбутнє становлять одну цілість. Між іншим Шпенґлер теж вважав, що ідея нірвани в гіндуській культурі є найяскравішим виразом неісторичного способу думання, яке не має зрозуміння для «коли», тобто для часового наслідства.

Не місце тут довше зупинятися на порівняннях між світовими культурами. Звернемо лише увагу, що між самими західніми культурами, які в порівнянні з великими азійськими культурами є скеровані в майбутнє, існують різниці в їх відношенні до часу. Два американські соціологи провели цікаві дослідження в кількох місцевостях Каліфорнії, де живуть досить відокремлено нащадки індіян, еспанських та англосакських переселенців.[13] Автори вийшли з тези, що існує п'ять універсальних питань-проблем, на які люди різних епох і культур мусять якось відповісти. Між цими питаннями є відношення людини до природи, до другої людини, до часу та інші. Відповідь на ці питання становить «орієнтацію вартостей» даної культури. На основі вислідів докладно заплянованих інтерв'ю та анкет між нащадками згаданих груп поселенців у різних місцях Каліфорнії автори прийшли до висновку, що існують великі різниці в системі вартостей, визнаваних кожною групою. Типова для групи ієрархія вартостей виявляється в способі думання членів групи та в різних ділянках життя: в релігійному житті, в культурно-мистецьких виявах, в економіці, в формах розваг і т. п. Ідеться тут очевидно не про виключне панування однієї вартости, тобто про «або-або», а радше про порядок вартостей, панівний у даній групі, з якого є чимало винятків. Поруч панівних вартостей існують інші, часом протилежні, що толеруються в групі.

Згадані автори доходять до висновку, що еспанська культура є менше скерована в майбутнє, ніж американська. Мехіканці живуть більше в теперішності. Інший автор так пояснює це ставлення мехіканців до часу: «Тому що Бог, а не людина, керує всіма подіями, латинські народи не мають тієї скерованости в майбутнє і того пристрасного плянування наперед, що їх виявляють англосакси. Багато мехіканських американців вважали б зухвальством робити пляни на завтра, чейже людські істоти є лише слугами Бога, а Він і плянує майбутнє. Людина Латинської Америки живе для сьогодні, замість творити пляни на майбутнє. Вона рішена жити теперішнім моментом в усій повноті та в ролі, яку призначив їй Бог». Інші психологічні студії теж підтвердили гіпотези Клокгона і Стродтбека про з'ясувану ними часову орієнтацію людей еспанської культури.[14]

Усі спостережники американської суспільности, від Токвілля до сучасних авторів, згодні в тому, що ця суспільність дуже мало зв'язана минулими традиціями, її зір спрямований у майбутнє. Щоб не цитувати більше Клакгона, наведемо висловлювання інших американців. Е. Голл у книжці, присвяченій питанню кращого порозуміння між народами,[15] наводить чимало прикладів з життя, як різні народи інакше розуміють час. «Навіть на Заході, — пише він, — деякі культури надають меншої ваги часові, ніж ми». Як приклад, він наводить ментальність південно-американських народів. Зате «ми, американці, не лише дробимо і розподіляємо час, але дивимося вперед, ми майже повністю зорієнтовані у майбутнє». «Ми любимо нові речі, ми думаємо про зміну ... Традиція має обмежене значення в американській культурі. Назагал ми відсуваємо минуле набік, залишаючи його кільком особам, які зі спеціяльних причин ним цікавляться».

Якщо шукати за коренями цієї часової орієнтації в майбутнє американської суспільности, що йде разом з легковажним ставленням до минулих традицій, можна б навести погляд відомого психолога Мек-Кліленда, який твердить, що «протестантська етика разом з упромисловленням країни витворили оце наголошення будучности, яке є пересичене шуканням успіху».[16] Можливо, що в тому і проявлялася психологія еміґрантів-переселенців, які, переїхавши океан на нову землю, свідомо намагалися забути своє минуле, яке часто було гірке й болюче. Вони ж хотіли починати нове життя. У цьому був вияв інстинкту самооборони молодої нації, складеної з вихідців різних рас і народів. Якби усі раси та народи продовжували жити давнішими упередженнями та конфліктами, американська нація ледве чи постала б, а американський континент став би тереном воєн та анархії. Переселенці різних національностей, забуваючи те, що в минулому їх різнило, рівночасно намагалися знайти те спільне, що об'єднувало б усіх. Тим спільним мусіло стати їх майбутнє, яке вони приїхали будувати для себе і своїх дітей у новому світі.

Якщо мова про західньоевропейські народи, виглядає, що вони рівномірно скеровані до всіх трьох вимірів часу. Сильна та чисельна середня верства поширила на усю суспільність свій спосіб думання, до якого входить між іншим плянування та організація майбутнього. Вкорінене в землю селянство живе більш теперішністю. Аристократія подбала про те, щоб не забувати минуле. На відміну від американської суспільности думка і постава члена будь-якої західньоевропейської нації визначена свідомістю історичного минулого і тисячолітніх культурних надбань, про які вони знають, якими дорожать, які для них є чимось близьким і безпосереднім. Для американців чужим є думання категоріями власної історії та ставлення себе в історичну перспективу. «Одним з виявів американського погляду на історію, — пише американський публіцист, — є тенденція не враховувати важливости минулого. Це є ознака суспільности, яка дивиться на вла-

сну історію, як на пролог до сучасности і майбутнього, довга ізоляція якої привела до того, що історію інших вивчають, але не переживають, тоді як в Европі історія кожної нації є так переплетена з історією інших народів, що успадковані пам'ятники та пам'ять є глибоко закорінені у свідомості кожного».[17]

*

Якою є постава українців до трьох вимірів часу? Тут дозволимо собі висловити лише гіпотетичні міркування, що можуть стати темою для докладніших емпіричних студій. Перш за все нам здається, що майбутній вимір часу грає меншу ролю у думанні та житті українців. На це можна б наводити багато прикладів з нашого громадського, політичного, економічного та особистого життя. Остап Вишня у фейлетоні «Чухраїнці» висміює п'ять типових (на його думку), рис української вдачі. Ці риси він описує так: «якби ж знатя», «забув», «спізнився», «якось то воно буде», «я так і знав». Між тими рисами аж три вказують на те саме явище: на слабе відчуття майбутнього виміру часу, що залишає нас завжди не підготованими і спізненими. «Якби ж знатя» вказує на наше невміння передбачати розвиток подій або наслідків власної дії, «якось воно буде» ілюструє безжурне і непляноване ставлення до завтрішнього дня, а «спізнився» стосується наслідків такої постави; ми завжди спізнені і позаду подій.

Чи означає це, що зір українців спрямований у минуле? Відома річ, історична пам'ять українців дуже коротка, у нас історія «починалася» вже кілька разів, пошана до свого минулого, традиціоналізм та консерватизм теж слабо розвинуті, на що вказував постійно В. Липинський. Є. Маланюк звернув увагу на одну цікаву прикмету: що ми, які розвинули до неперевершеного рівня мистецтво похоронів, виявляємо цілковиту байдужість до могил. Були в нас князі, гетьмани, суспільні та культурні діячі давніх століть, а скільки могил збереглося? Не диво, що один шведський кореспондент, що йшов з німцями на схід, міг написати в 1944 статтю про Україну, як «Країну без кладовищ» (Land ohne Friedhöfe).[18]

Як представити сприймання часу українцями графічно, на прямій лінії, то, мабуть, найдовший відтинок припав би на теперішність, по їх обох боках були б багато коротші відтинки минулого і майбутнього. Ми реагуємо на щоденні та сучасні події жваво, імпульсивно, виявляючи одночасно не раз подивугідну винахідливість, практичність і майстерність імпровізації. Якщо взагалі підготовляємося до майбутнього, тоді наші пляни найчастіше обраховані на коротку відстань. А як дивимося в минуле і пам'ятаємо про нього, воно сягає лише одного чи двох минулих поколінь.

Як шукати за коренями описаної часової орієнтації українців, на думку зразу приходить перевага селянської ментальности серед них. Наші вищі верстви в минулому зденаціоналізувалися (одні спольщилися в 17, другі зросійщилися в 18 і 19 віках), тим самим їх стиль життя, мода, звичаї, спосіб думання, зокрема плекання минулих родових традицій не стали складовими частинами думання та життя всієї української суспільности. Також середня верства не здобула на Україні того впливу та значення, що його мала та має в Західній Европі та Америці. Такі її риси, як ощадність (з думкою про майбутнє), організованість, плянування кожної дії, вирахуваність, раціональність, точність тощо, не могли поширитися серед української суспільности. До речі, до цих «міщанських» рис ставляться радше з погордою. Українське культурне та політичне відродження прийшло в оперті на селянські маси, на їх мову, фолкльор, традиції. У висліді вартості селянської культури стали до деякої міри всенаціональними. Як було стверджено в одній з цитованих студій, діти нижчих верств живуть більше в теперішності, менше плянують своє майбутнє; і це зрозуміле. Життя селянина зумовлене зовнішніми силами, зокрема силами природи, над якими він не має влади. Його плянування наперед обмежується головне розподілом праці на чотири пори року.

Крім переваги селянської ментальности, також історична доля українського народу привчала людей жити більше теперішнім днем. Г. Барух описує, як люди, загрожені депортаціями та переслідуванням під час війни, втікали у теперішність.[19] Перед безнадійним, непевним майбутнім вони просто переставали про нього думати чи згадувати болюче минуле, а прагнули жити нинішнім днем. Можливо, що цей механізм втечі від постійних руїн і загроз привів до тієї постави українців, яку О. Вишня схарактеризував як «якось воно буде» (вислів, що його між іншим важко перекласти на чужі мови).

Врешті, життя більше в теперішності може бути характеристикою української культури, в центрі якої є естетичне світовідчування («гелленізм» за Ю. Липою), тобто шукання краси і насолоджування повнотою життя. Французький психолог Ле Сен[20] описав два типи людей на основі того, які сліди лишають враження та переживання на їх поведінці і вдачі. Це один з вимірів людської істоти, поруч інших вимірів, таких, як емотивність, активність та інтеліґенція. Кожне переживання лишає в нас два роди вражень чи слідів: безпосереднє і похідне, що приходить пізніше разом з рефлексією. Ле Сен називає їх первинною та секундарною (похідною) функціями вражень. Приклад, що він його наводить, ілюструє дуже ясно, як він розуміє ці функції. Читаючи лекцію, викладач раптом поглянув на годинник і ствердив, що йому небагато часу лишилося. Його мимовільна «первинна» реакція може бути, що він почне читати лекцію скоріше. Але в майбутньому, навчений уже досвідом, він може інакше плянувати свої лекції, наприклад, включаючи менше матеріялу чи по-

дібне. Отож його майбутня поведінка зумовлена довготривалим ефектом одного переживання. Це і є похідна функція вражень і переживань. Хоч нема людини, для якої теперішність не була б важлива і нема людини, на яку її минулі переживання не мали б впливу, у різних людей, на думку Ле Сена, обидві функції — первинна та секундарна, можуть бути по-різному розвинуті. У кого безпосереднє враження витискає минулі сліди, первинна функція є сильніша, і навпаки, в кого тривалі сліди минулих пережить є сильніші і вони відсувають безпосереднє враження, зменшують його вплив, підпорядковують його, — тоді похідна функція є сильніша. За висловом Ле Сена, «первинна людина (тобто людина, в якої первинна функція сильніша) живе в теперішності, вона відновлюється з нею, первинність є джерелом молодости».[6] Для первинної людини «теперішність є для теперішньости, для секундарної людини теперішність є для майбутнього». «Секундарна людина вбиває теперішність», вона живе під тягарем минулих переживань і майбутніх плянів, які її зв'язують та зобов'язують.

Первинна людина в характеристиці Ле Сена відзначається мінливістю, настроєвістю, емоційністю, імпульсивністю і більшою рухливістю. Секундарні люди більш методичні, самоопановані з нахилом до рефлекції. Ле Сен застосовує свою типологію до опису вдачі англійців і французів. В англійців він добачує панування секундарности (похідної функції вражень), зате серед французів змагаються два типи: один первинний, що йде разом з веселою вдачею французів, емоційністю, запальністю, сприйнятністю до нових ідей, людяністю, нахилом до імпровізації, нетерплячістю тощо. Другий тип людини з перевагою похідної функції теж досить поширений серед французької суспільности. Вони виявляють більше самоконтролю, виглядають замкнуті в собі, в своїх поглядах більш консервативні. Ле Сен ілюструє на прикладах з французької літератури та історії, як ці два типи постійно поруч себе виступають. Важливо усвідомлювати, що в різних культурах, обидві описані функції по-різному наголошуються.

Якщо прийняти характерологію Ле Сена, тоді українців треба б описати як «первинних» людей, тобто тих, які реаґують безпосередньо, імпульсивно, часто запально, які хочуть перш за все повністю партиципувати в житті, без охоти дисциплінувати себе чи майбутніми плянами, чи минулими зобов'язаннями.

*

Під кінець варто згадати погляди деяких авторів на те, яка є найкраща (оптимальна) постава до трьох вимірів часу, тобто яка постава приносить найбільше почуття щастя і вдоволення людині та допомагає поступати вперед в особистому і суспільному. Всі дослідники згідні в тому, що перевага ми-

нулого над іншими вимірами в думанні людини, чи це буде наслідком втечі в минуле, яка приходить через нездібність одиниці дати собі раду з труднощами, чи це буде наслідком нагромаджених минулих розчарувань і тим самим фіксації одиниці до певних стадій її минулого розвитку, — є ознакою певних психічних обтяжень. У цитованих студіях вказувалося, що розвинуте почуття майбутнього, зокрема вміння його плянувати та організувати, йде разом з успішністю в навчанні чи в праці людини, з її оптимізмом та активною поставою до життя. Проте, деякі висліди вказують, що надмірна і виключна увага до майбутнього, зокрема, коли це майбутнє дуже далеке або коли воно не йде разом з наміром його конкретно творити, а радше лише мріяти про нього, хоч не є ще ознакою психічного забурення, але й не приносить повного здоволення. Виглядає, що найбільш бажаною є «поміркована часова орієнтація на майбутнє», яка не вбивала б здібности людини жити повним життям сьогодні. Варто тут згадати, що американська так звана «відчужена» молодь, тобто та частина молоді, що свідомо відкидає та заперечує головні вартості американської культури, також відкидає її скерованість у майбутнє і намагається жити теперішнім днем, безжурно і в піднесеному (часто при допомозі наркотиків) настрої, втішатися красою життя і не журитися, що буде завтра. Зваживши таку настанову, треба сумніватися, чи вони зможуть утвердитися і вижити в американській суспільності, скерованій так виключно на майбутнє і на успіхи. У всякому випадку в настанові згаданої частини американської молоді можна бачити аналогію до явища, що його заобсервували лікарі серед деяких пацієнтів. Коли вони починають цінити теперішність, цікавитися нинішнім днем, брати участь у житті, то це вважають ознакою повороту до рівноваги особистости. Проте життя постійно теперішнім днем, без думки про завтра, без плянів організувати майбутній час, не може повністю вдоволити людину, яка прагне щось створити і лишити по собі тривалий слід. Це вимагає не раз зректися з приємностей теперішнього дня в ім'я майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1 *Bradley L. S. and Freed N. H.*, Modes of Temporal Orientation and psychopathology, „Journal of Clinical Psychology", 1971, 36, 33—39.

2 *Fraisse P.*, Psychologie du temps, Paris, Presses universitaires de France, 1967.

3 *Epley D. and Ricks D.*, Foreisight and Hindsight in the TAT. „Journal of Projective Techniques", 1963, 24, 51—50.

4 *Teahan J. E.*, Future Time Perspective, Optimism and Academic Achievement. „Journal of Abnormal and Social Psychology", 1958, 57, 379—380.

5 *Goldrich J. N.*, A Study of Time Orientation. The Relation between Memory for Past Experiences and Orientation to the Future. „Journal of Personality and Social Psychology", 1967, 6, 216—221.

6 *Wessman A. E. and Ricks D. R., Mood and Personality.* New York, Holt, Rinehart & Winston, 1966.

7 *Davids A. and Parenti A. N.,* Time Orientation and Interpersonal Relations of Emotionally Disturbed and Normal Children. „Journal of Abnormal and Social Psychology", 1958, 57, 299—305.

8 *Barndt R. J. and Johnson D. M.,* Time Orientation in Delinquents. „Journal of Abnormal and Social Psychology", 1955, 41, 343—345.

9 *Le Shan L.,* Time Orientation and Social Class. „Journal of Abnormal and Social Psychology", 1952, 47, 589—592.

10 *Cottle Th. J. and Pleck J. H.,* Linear Estimations of Temporal Extention. The Effect of Age, Sex, and Social Class. „Journal of Projective Techniques and Personality Assessment", 1969, 33, 81—93.

11 *Spengler O.,* Der Untergang des Abendlandes, München, C. H. Beck, 1920, Band I. 18—19

12 *Smith M. W.,* Different Cultural Concepts of Past, Present and Future. „Psychiatry", 1952, 15, 345—400.

13 *Strodtbeck F. I. and Kluckhohn F. R.,* Variations in Value Orientations. Evanston, Ill., Row, Peterson, 1961.

14 *Madsen W.,* Mexican-Americans of South Texas. New York, Holt, Rinehart & Winston, N. Y. 1964, p. 17.

15 *Hall E.,* The Silent Language. New York, Doubleday Co. 1959, p. 29—30.

16 *McClelland D. C., Atkison J. W.,* The Achievement motive, New York, Appleton-Century Crofts, 1953.

17 *Hoffman S.,* The American Style: Our Past and our Principles. „Foreign Affairs", January 1968, p. 362—376.

18 *Пріцак О.,* Дещо про наш історизм. «Бюлетень НОУС», Берлін, квітень-травень 1944, 25—31. (Циклостилеве видання).

19 Fraisse, P., ep. cit. 197—8.

20 *Le Senne R.,* Traité de caracterologie. Paris, Presses universitaires de France, 1952, 89.

Росія, Китай і Україна

Мирослав Прокоп

Від деякого часу в українській пресі на Заході появляються здогади, а то й спекуляції про те, яке значення для визвольної боротьби українського народу може мати Китай.

Перші спроби обговорювати цю проблему припадають уже на початок 1960-их років, коли стало відоме, що в радянсько-китайських взаєминах не все в порядку. Але в той час переважала ще серед більшости українських політичних груп на Заході думка, що ворогом України є не тільки російський, але також всякий інший комунізм, а весь комуністичний блюк — це тривкий моноліт, тому наївно було б розраховувати на розбіжності між Москвою та Пекіном. За такою логікою українці мусіли б боротися не тільки проти російських, але також проти китайських комуністів.

Ще минулого року голова Українського конґресового комітету Америки проф. Лев Добрянський проповідував на сторінках офіціозу УККА «Український квартальник» погляд про спільний фронт російсько-китайського імперіялізму, якому, мовляв, треба протиставити боротьбу всіх народів, отже й України. Це було вже після того, як на весні 1969 року радянські і китайські війська мали збройну сутичку біля острова Ченпао (Даманський). Короткозорість українських політичних діячів, що не хочуть зважати на найбільш очевидні факти життя, — є деколи роззброююча.

Проте, останнього часу погляди на ці питання почали в нашій спільноті мінятися. Особливо до цього спричинилося драматичне рішення президента Ніксона змінити політику США стосовно Китаю, а перед тим ще вістки про атаки на національну політику Москви, які появилися на сторінках китайської преси. На такому тлі група українців у Західній Німеччині утворила в 1970 році Українське товариство для студій проблем Азії, а його відділ у Канаді почав видавати інформаційний бюлетень, присвячений цим питанням. Найбільше, однак, розголосу в українській пресі на Заході спричинила інформація швайцарської газети «Ное Цюрхер Цайтунґ» від 4 липня 1971 р. про те, що, мовляв, Китай підтримує націонал-комуністичні кола на Україні та що в Радянському Союзі поширюється звернення організації, яка називається Український національний фронт і закликає до боротьби проти Москви за незалежність України. Невдовзі після того в деяких українських газетах була надрукована згадана листівка. У ній пригадується гасло Миколи Хвильового: «Геть від Москви» і говориться про забезпечене конституцією право УРСР вийти з Радянського Союзу.

Правда, реакція на ту листівку, як і ставлення до Китаю, як до перспективного союзника України, були в еміґраційній пресі доволі різні. У деяких колах висловлено сумніви щодо автентичности цієї листівки. Вінніпезький тижневик «Новий шлях» у передовій п. н. «Україна в розгрі комуністичних потуг» надав тій листівці майже історичного значення. Торонтонський «Гомін України» поставився до листівки скептично, а щоденник «Свобода» надрукував статтю Івана Кедрина, в якій мовиться про «передчасний ентузіям» і пригадується, що відомою рисою нашого політичного мислення (чи навіть національної вдачі) є брак почуття міри.

У зв'язку з цим постає питання: чого ж усе таки можна українському народові сподіватися від Китаю, зокрема від його теперішньої антимосковської політики? Чи справді російсько-китайський конфлікт розкриває перед українським народом нові перспективи, щоб вже тепер робити все можливе і не проґавити нагоди та використати Китай у боротьбі проти Москви, чи, може (як це не раз у минулому бувало з українськими орієнтаціями на сторонні сили), евентуальна прокитайська орієнтація — це новий міраж, що несе нам нові розчарування?

Зрозуміло, що вичерпної відповіді на ці питання сьогодні дати не можна. Надто багато в цій проблемі неясного чи, точніше, нам не відомого. Передусім замало відомо, і то не тільки нам, наскільки серйозно Китай буде анґажуватися в національне питання СРСР, бож власних труднощів і турбот у нього чимало. Передчасно також було б підходити до цієї проблеми в аспекті можливого збройного російсько-китайського зудару, про який свого часу писав російський історик Андрей Амальрик, хоч, звичайно, такого повороту подій викреслити з міркувань взагалі не можна. Те натомість, що можна і треба робити — це пробувати оцінити можливе значення Китаю для визвольної боротьби нашого народу в аспекті суперечностей, що існують між Москвою і Пекіном.

У такому пляні найчастіше висувається територіяльний спір між Китаєм і СРСР, точніше, вимоги Китаю, щоб уряд СРСР повернув йому території загарбані царатом у 19 віці, площею понад один мільйон квадратових кілометрів, себто у два рази більшою від Франції. Спір між Китаєм і Росією йде також за острови на річках Вузула і Гелюнґ.

Чи такі претенсії Китаю до Москви мусять стати підставою тривалої ворожнечі між обома державами? Історія вчить, що територіяльні спори не раз творили причину затяжних воєн між народами або принаймні тривалої ворожнечі. Треба також брати до уваги факт, що, як указують дослідники цього питання, при умовах наявного приросту населення Китаю його уряд стане ще перед кінцем нашого століття віч-на-віч перед складним питанням: як прогодувати населення, що тоді досягне одного мільярда. Проте, оскільки ми живемо в атомову добу, ледве чи спір за кордони міг би примусити будь-який уряд починати війну, що може принести

тотальне знищення нації. Правда, у пресі часто повторюється твердження Мао Тсе-туна, що, мовляв, Китай може дозволити собі втратити хоч би й 300 мільйонів людей. До того ж атомовою війною загрожене в першу чергу міське населення, а сьогодні в Китаї тільки 15% населення живе в містах, тоді як в СРСР — 56%, а в США аж 73%. Але, по-перше, при дальшій індустріялізації країни буде збільшуватися і міське населення Китаю, подруге, мілітарний потенціял Китаю ще довго буде слабший від радянського, отже перспективи, щоб китайці спровокували війну з СРСР, є мінімальні. Скоріше вже можна брати до уваги превентивну війну, що нею може Москва погрожувати Пекінові.

Серйознішою проблемою, ніж територіяльні спори у взаєминах між Китаєм і Росією, є імперіяльні позиції і прагнення обох держав чи, точніше, сучасних їхніх керівників. Немає сумніву, що Москва у великій мірі спричинилася до перемоги китайських комуністів. Але рівночасно вона робила багато для того, щоб не тільки втримати їх під своїм контролем, але також не допустити до того, щоб вони перетворили Китай на могутню державу. Кажуть, що Наполеон мав так висловитися про Китай: «Дозвольте Китаєві спати, бо коли він прокинеться, горе всьому світові». Звичайно, в такому пророцтві чимало перебільшення. Проте немає сумніву, що пробуджений у половині 20 віку Китай створив серйозну проблему для багатьох народів. Інакше Ніксон не їхав би до Пекіну, а Москва не мобілізувала б різних можливих союзників проти «китайських товаришів».

У чому загроза Китаю для Москви?

Можна назвати три головні небезпеки. По-перше, справа в тому, що, як щойно згадано, на південних кордонах російської імперії пробудилася 700-мільйонова нація під командуванням динамічного проводу. Цей провід називає себе комуністичним, але в клясичному визначенні слова він наскрізь націоналістичний. Він на першому місці ставить відродження, зростання і силу власної нації. Звільнившися від чужого втручання, китайці не хочуть бути громадянами другої кляси у світі. Для російських імперіялістів, що, вдягнувшися в комуністичні шати, вогнем і мечем винищують всякий націоналізм неросійських народів у власній імперії і тільки росіянам дозволяють бути націоналістами, — мати такого динамічного сусіда — доволі незручно.

Подруге, китайці, як і росіяни, йдуть у зовнішній світ з розгорнутими комуністичними прапорами. Але вони мають іншу концепцію перемоги комунізму в світовому маштабі. Це створює для Москви, що була донедавна єдиним центром комуністичного руху, і для російських імперіяльних амбіцій в Африці, Азії, Америці чи денебудь інде дуже неприємне становище. У результаті китайської схизми конкуренційна боротьба між російськими і китайськими комуністами ведеться тепер у рамках майже кожної комуністичної партії світу. Це є боротьба за гегемонію у світовому комуністичному

русі. Завдяки Китаєві московські комуністи втратили монополію бути єдиним комуністичним Римом, що уповноважений проголошувати незмінні догми комуністичної релігії. Сьогодні є принаймні один комуністичний Лютер. Між двома світовими війнами таку схизму пробував очолити Лев Троцький. Але він був емігрант, і його легко досягла рука Сталіна. Однак убити сокирою Мао Тсе-туна чи його послідовників, як це зробили з Троцьким, немає можливости. Його навіть не можна примусити мовчати.

Потретє, китайці проникають у внутрішню зону російської імперії, вони вдаряють в її найслабше місце: в національну політику КПРС, точніше — в політику гноблення неросійських народів СРСР і сателітів.

Якщо йдеться про сателітів Москви, то не треба забувати, що за останніх 25 років, себто відколи Москва наклала на них руку, троє з них, Східня Німеччина, Угорщина і Чехо-Словаччина, підняли бунт, що його мусіли душити радянські танки, а в четвертого сателіта (Польща) до революції не дійшло тільки тому, що під тиском польського народу Москва погодилася відкликати з Польщі найбільш зненавиджених поляками російських вислужників. На тлі постійної пропаґанди КПРС про співдружність і приязнь соціялістичних країн, про їх непорушний союз ці факти не є найкращим досягненням національної політики Москви. Це вияв не сили імперії, а наявности глибоких розколин у ній. Від деякого часу ці розколини намагаються поширити китайці.

Завдяки китайцям з-під контролю Москви виламався її найменший сателіт — Албанія. У 1956 році китайці також підтримали Ґомулку, що прийшов до влади під гаслом оборони польських національних інтересів перед втручанням Москви. Згодом китайці стали по стороні самостійницької політики Румунії, у 1968 році вони гостро засудили окупацію Чехо-Словаччини, а востанне, відкинувши ідеологічне доктринерство, китайські комуністи почали співпрацювати з Югославією.

Усе це не може не хвилювати керівників російської імперії. У статті «Льозунги і діла китайського керівництва», що її надрукувала «Правда» від 4 вересня, а на другий день передрукувала майже уся радянська і частинно сателітська преса, «китайським керівникам» закинули, що вони «продовжують вести підривну діяльність проти світової соціялістичної співдружности» і намагаються «посварити соціялістичні держави між собою, протиставити їх одна одній, перешкодити здійсненню єдиної політичної лінії братніх країн на міжнародній арені». Донедавна такі «смертельні» гріхи Москва приписувала тільки «західнім імперіялістам». Тепер у цю категорію попали також китайці, а вони, ці «китайські товариші», є більше безоглядні і більш загрозливі, ніж усякі «капіталісти». Вони підкопуються не тільки під сателітів Москви, але, що гірше, пробують втручатися у внутрішні

справи самого Радянського Союзу, в його національну політику, отже туди, де, за тезами КПРС, давно розв'язано національне питання і зроблено це «в найбільш справедливий, найбільш гуманний спосіб».

У 1970 році китайська преса і радіо провели дуже гостру кампанію проти «новітніх російських царів», проти їх політики винищування і русифікації неросійських народів СРСР. У той час, зокрема в англомовному виданні п. н. «Пекінґ ревю», згадувано про масові переслідування й арешти української інтеліґенції, про процеси і ув'язнення діячів культури. Подібні напади велися й у китайських радіопередачах.

Стільки про спірні питання між Китаєм і Росією та про небезпеки, що їх криє в собі сучасний Китай для російської імперії. Наведеного тут досить, щоб дійти висновку, що такий об'єктивний стан російсько-китайських взаємин і можливі тенденції його розвитку не можуть аж ніяк бути байдужими для українців. Досвід останніх 50 років повчає, що жоден із поневолених Москвою народів не може визволитися відокремлено від народів, які ділять подібну до нього долю. З цієї причини український народ зацікавлений у всіх силах, що можуть протиставитися Москві. Це не значить, що кожний, хто є ворогом Москви, стає автоматично нашим приятелем, але це значить, що його дії повинні бути враховувані в стратегію і тактику української визвольної боротьби.

Такими критеріями треба також міряти можливу ролю Китаю у нашому визвольному процесі. Чи це значить — нова українська орієнтація на Китай, як потенційного союзника України? Ні. Сподіватися, як це можна прочитати на сторінках частини нашої преси, що Китай є такою силою чи що Україна вже сьогодні знаходиться «в розгрі між комуністичними потугами», або твердити, як це написано в передовій згаданого «Нового шляху», що востанне прийшло до «зміни в Китаї курсу на проукраїнський», і сталося це завдяки групі китайських студентів, які в 1950-их роках студіювали на Україні, — звучить непереконливо. Немає також підстав робити такі висновки з приводу згаданої листівки Українського національного фронту. Своїм змістом — це дуже інтересний документ, але сьогодні ще немає потрібних доказів на те, що він автентичний.

Зате ми можемо з певністю прийняти, що наростання конфлікту між Росією і Китаєм може спричинитися до актуалізації української проблеми, як і проблеми інших поневолених Москвою народів, і тому всі ті народи, отже й Україна, дуже зацікавлені в тому, щоб у китайців було потрібне зрозуміння до українського питання. Тому треба позитивно оцінювати ініціятиву згаданого попередньо гурта українців, що створили Українське товариство для студій проблем Азії, а серед своїх завдань назвали м. ін. такі, як встановлення контактів з представниками Китаю, інформування їх про

становище на Україні, пропозиції, щоб китайці відкрили радіопередачі українською мовою і т. ін. До цього треба б ще додати інші завдання, що випливають з слабих зв'язків і малої поінформованости українців про Китай.

Варто пригадати, що систематичні сінологічні студії проводилися на Україні в 1920-их роках у Всеукраїнській науковій асоціяції сходознавства (ВУНАС), але з її ліквідацією в 1933 році вони припинилися. Відновлення китайських студій почалося знову в 1950-их роках, зокрема при Львівському університеті. Тоді появилися також переклади на китайську мову деяких творів клясиків української літератури. Розвинулися також господарські зв'язки, дійшло до доволі живого обміну делеґаціями. Але з загостренням взаємин між Москвою і Китаєм ця нова спроба українсько-китайських зв'язків знову припинилася. На еміґрації до часу утворення згаданого товариства, дослідження Китаю ведуть серед українців тільки одиниці, наприклад, Лідія Голубнича в галузі перекладів з китайської літератури. А в той же час для взаємопізнання і співпраці між народами культурне зближення не менш важливе від політичних контактів.

На закінчення ще такі пригадки.

1. Вихід Китаю на міжнародну арену після багатьох років ізоляції, а зокрема активізація китайців на протимосковському відтинку, мають уже серйозні наслідки в різних районах світу. Заповіджені відвідини Ніксона в Пекіні примусили Москву поступитися Заходові в Берліні, підписати з США договір про засоби проти небезпеки випадкової війни, домовлятися в справі обмеження протиракетної зброї. Західня Німеччина, про нібито реваншистські пляни якої роками била на сполох радянська преса, упродовж останніх тижнів перетворилася на мало не союзника Радянського Союзу. У вересні ц. р. особливо приязно вітали в СРСР західньонімецького канцлера Віллі Брандта. Це наче знак Китаєві: дивіться, мовляв, наше західнє запліччя забезпечене. Нові зв'язки Китаю з Югославією спонукали Брежнєва відвідувати Тіта і запевняти його у невтручанні у внутрішні справи Югославії.

Чи загострення китайсько-російських взаємин вплине також на пом'якшення політики КПРС стосовно неросійських народів? Логічно цього можна б сподіватися, бож ідеться про забезпечення власного запілля перед китайською небезпекою. Але покищо цього не видно. Навпаки, в останні роки режим Брежнєва все більше загострює тиск на усі народи СРСР, а русифікаційна політика на Україні постійно посилюється. Виходить, що в урядових колах СРСР є шовіністичні сили, які таку політику вважають найкращою розв'язкою. Не можна забувати, що коли в 1930-их роках міжнародна преса почала писати про те, що Гітлер збирається походом на СРСР, Кремль використав це як додатковий аргумент для посилення терору проти українців й інших неросійських народів Радянського Союзу.

2. Антиросійський курс китайської політики має свої межі. Росія — це не єдиний ворог Китаю. Сьогодні китайці відкрито говорять про небезпеку з боку Японії, зокрема японської економічної експансії та можливого відродження японського мілітаризму. Тому й ступінь зацікавлення китайців неросійськими народами СРСР може мінятися.

3. Україна межує з Росією, і в сусідстві з росіянами український народ мусітиме далі жити. Інші наші сусіди — це неросійські народи СРСР і сателіти Москви. Тому безпосередніх союзників у нашій боротьбі проти російських шовіністів треба шукати насамперед серед тих народів та серед тих кіл російського народу, які сьогодні ведуть боротьбу за громадянські права проти системи комуністичної диктатури.

4. Досі китайці частинно допомогли звільнитися від тиску Москви або поменшити його тим народам, які самі виявили власну волю боронити свої інтереси і виявили себе повноцінними націями, що вміють себе відстояти. Це стосується Албанії і Румунії. Також Югославії західні держави допомогли протистояти московському тискові тільки тому, що самі югослави мали мужність сказати Москві «ні». Не інакше може бути з українцями. Ще при кінці минулого століття Леся Українка писала: «Одне з найповажніших питань — це те, як зробити вже тепер Україну політичною силою». Цей заповіт є актуальний і сьогодні. На Україну, як на партнера чи принаймні як на силовий фактор, будуть дивитися інші тоді, коли таким фактором ми будемо. Не інакше Україну будуть цінувати також китайці.

Дедієр про національну політику Юґославії й СРСР

У 1971 році появилася в Нью-Йорку, у видавництві Вайкінґ Пресс, книжка Володимира Дедієра «Битва, що її Сталін програв. Спомини про Юґославію 1948—53». Дедієр — видатний югославський публіцист, автор численних книжок, серед яких є біографія Тіта. Під час війни він був старшиною в югославській партизанській армії, що вела боротьбу проти німецьких окупантів. Після війни він працював на різних державних посадах в Юґославії, а також на дипломатичній службі.

Як видно з назви книжки, вона присвячена кризовому періодові югославсько-радянських взаємин. У ній багато свідчень очевидця про брутальний тиск Москви на югославських комуністів та її намагань ліквідувати самостійність Юґославії. Автор дає чимало доказів на те, що російські великодержавні шовіністи перетворили т. зв. пролетарський інтернаціоналізм, гасла про рівність і дружбу між народами на ширму, за якою криється лукавий зміст поневолення і намагання потоптати природні права будь-якого народу бути господарем на власній землі. Свідчення Дедієра особливо цікаві для українського читача, народ якого був однією з перших жертв «інтернаціоналістів» з КПРС. Спомини Дедієра актуальні зокрема сьогодні, коли в Москві знову гострять ножі на незалежність Юґославії.

Нижче передруковуємо декілька сторінок споминів Дедієра. Дозвіл на передрук ми одержали від видавництва Вайкінґ Пресс, за яким застережені усі права передруку. — Редакція.

РАДЯНСЬКИЙ МОДЕЛЬ ДЛЯ ЮҐОСЛАВІЇ

Після того, як у 1945 році була утворена югославська держава, Радянський Союз, не зважаючи на перепони своїх ворогів (а інколи друзів), робив усякі можливі намагання здобути контроль над Юґославією, вживаючи метод троянського коня.

Поперше, це опанування Юґославії мало відбутися шляхом перетворення її на точний радянський модель сталінського типу. Рівночасно росіяни використовували кожну нагоду,

щоб висувати «своїх» людей на найвищі державні та партійні посади. До цього вони або намовляли їх політичними аргументами, або їх переманювали радянські розвідчі органи в Югославії.

До деяких країн Східньої Европи, де під час війни не було серйозних рухів опору або де не відбулися великі революційні зміни, радянська армія прямо привозила готові уряди з заздалегідь приготованими програмами. Модель цих урядів та методи їхнього впровадження були тотожні в усіх тих країнах.

Проте, в Югославії революція привела до утворення особливого типу уряду, що спирався на широку ініціятиву мас, і в цій підставовій передумові містився успіх югославської революції...

Перші контакти югославських партизанів з представниками радянської системи викликали в Югославії дивні та мішані почуття. З одного боку, вони раділи тим, що встановили зв'язок, з другого — були заскочені поведінкою росіян, яка здавалася їм дивною чи навіть неможливою для соціялістів...

Перша радянська делеґація, яка прибула до нашої головної квартири в лютому 1944 року, так само розчарувала нас. Ми сподівалися, що делеґати будуть обговорювати питання стратеґії й тактики, але вони більше цікавилися тим, чи в нас існувала військова поліція, вони радили нам позбутися «еґалітаризму» в повстанчій армії та впровадити сувору дисципліну. Вони також висловлювалися за повну централізацію. Усе, що не вкладалося в радянський модель, їх дуже дратувало...

РАДЯНСЬКИХ ЕКСПЕРТІВ ХВИЛЮЄ РІВНІСТЬ НАРОДІВ ЮҐОСЛАВІЇ

Присутність радянських експертів, які прибули до цієї країни в 1944—45 роках, дала себе зразу відчути. Вони вели себе грубо і конечно хотіли усім керувати. Їх особливо дратувала явна рівність між народами Югославії, умови, які радикально відрізняли Югославію від СРСР. Усі вони, від найвищого до найнижчого, намагалися провокувати недовір'я та розбрат, поширюючи погляд, що, мовляв, серби — найбільша національна група в Югославії, отже вони повинні відограватн таку саму провідну ролю, яку відограють росіяни в СРСР. У наших архівах зберігаються різні документи, які можуть підтвердити ці підривні дії радянських експертів. Типовим прикладом цього була пропозиція, що її висловив амбасадор СРСР Садчіков, який казав деяким нашим керівникам, що «нема потреби створювати окрему комуністичну партію для Сербії, бож серби становлять більшість у комуністичній партії Югославії». Отже, радянська бюрократія боялася, що ко-

ли міжнаціональна рівність буде глибоко вкорінена в системі Югославії, вона стане «заразливим» прикладом для СРСР та для інших багатонаціональних держав східньої Европи.

Це саме питання турбувало Сталіна. На одному прийнятті в Кремлі, 27 травня 1946 року, на якому були присутні Тіто, Ранковіч, Кідріч, Коча Поповіч, Нешковіч і Владімір Поповіч, Сталін використав веселий настрій товариства і майстерно звів розмову на питання національностей. Він присікався зокрема до Кідріча. В якусь мить він вигукнув: «Слухай, ти, словенче, я є чистокровний серб!»

Кідріч підніс чашу та відповів: «А я є чистокровний словенець».

«Добре, словенче», відповів Сталін, «а скільки словенських буржуїв ти забив?» Кідріч відповів: «Стільки, скільки було потрібно, ні одного більше, ні одного менше!»

Але те, що підхмелений пан загадає, тверезий слуга виконує. Радянський посол Лаврентьєв під час розмови з нашими товаришами сербами, говорив, що це великий скандал, що кирилиця — спільна росіянам та сербам — не була офіційно впроваджена в усій Югославії...

ДЕБАТИ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ОН І РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Від 1948 до 1953 року я брав участь у сесіях ОН упродовж двох-трьох місяців кожного року. Ніде я стільки не навчився, як під час тих сесій. Те, чого я навчився у школах, дало мені загальне уявлення про проблеми і допомогло набути дальших знань. Зате в ОН я вивчив не тільки суто політичні справи, але також наукові аспекти суспільних проблем. У той час я вглиблювався у кожне питання, місяцями вивчав його і в дискусіях з делеґатами держав світу (з представниками різних ідеологій та переконань) випробовував свої позиції, щоб довідатися, до якої міри вони відповідали потребам нашого світу...

Національне питання, право народів на самовизначення, взаємини між економічними і політичними правами та право кожного народу користуватися власними природними ресурсами — такі були центральні проблеми в ті роки, що їх ми дискутували в нашому комітеті.

Погляди на ці теми були різні. Представники деяких середніх і менших держав Західньої Европи висували свої старі економічно-демократичні концепції стосовно права на самовизначення европейських народів та передової ролі Европи в економічно слабо розвинутих частинах світу. Це питання я зокрема дискутував з бельгійським соціялістом проф. Ф. Деґусом. Брітанські лейбористи хвалили розв'язку національного питання в Югославії та югославський опір радянській гегемонії. Ми були вдячні за їхню підтримку, та все

таки мусіли пригадувати їм, що Югославія бореться за рівноправність всіх народів, на Сході й на Заході.

Під час однієї доповіді, 18 листопада 1952, я представив резюме югославської політики в національному питанні. Британський делеґат щойно закінчив дискусію над поняттям «самовизначення народів». Він казав, що, мовляв, поняття національного питання неясне, і тому тяжко застосувати його у практиці. У своїй доповіді я говорив про різні методи володіння колоніями та про емансипацію поневолених народів.

Далі ми обговорювали розв'язку національного питання різних держав світу, включно з СРСР. Наша делеґація призбирала деякі матеріяли з радянських джерел, у тому числі також з радянської преси. Я заявив, що національне питання в СРСР було практично розв'язане за часів Леніна та що воно було взірцем для інших держав світу. Проте, казав я, тепер, у результаті зростання російського великодержавного шовінізму, в СРСР застосовуються адміністративні заходи на те, щоб зменшити автономність республік, і тепер переселюють цілі нації на інші території. Я говорив:

«У СРСР національне питання не розв'язується шляхом шукання можливостей для міжнаціонального співіснування одного народу побіч другого, в умовах рівної співпраці. Натомість у СРСР малі нації є віддані на поталу великодержавних керівників великих народів, які мають владу для того, щоб забороняти їм жити, а навіть вони можуть стерти їх з поверхні земної кулі». Я посилався на декрет Верховної Ради Російської СФРР, який скасував Чечено-Інґушську Автономну РСР і перетворив Кримську Автономну РСР на область. Так само я згадав, що найновіше видання конституції СРСР навіть не згадує Калмицьку автономну РСР, Німецько-Волзьку автономну РСР та Карачаївсько-Черкеську автономну область. А навіть, додавав я, ті національності, яким конституція дозволяє мати власні республіки і які є членами Союзу, не є рівноправними — вони зазнають постійно все більших обмежень у своєму національному розвитку.

У Білорусії пропорція білорусів до росіян є 20 до 1. Та офіційна статистика показує, що у Верховній раді Білоруської РСР у 1951 році було 278 депутатів білорусів і 78 депутатів росіян, що становить пропорцію 3,5 білорусів до 1 росіянина. У Киргизії і в Казахстані ситуація була ще гірша. Хоч у Киргизії киргизи творили 66,6% населення, а росіяни 11,7%, Верховна рада Киргизької РСР складалася з 77 росіян на 184 киргизів. У Казахстані, хоч пропорція була 57 казахів на 19,8 росіян, Казахська Верховна рада складалася з 134 росіян та 218 казахів. (Заувага ред. «Сучасности»: треба думати, що Дедієр користується статистичними даними перепису населення СРСР 1926 року. Пізніші переписи вказують на те, що в результаті постійної колонізації, що її провадить Москва в неросійських республіках, число росіян сьогодні

перевищує казахське населення, яке залишилося в меншості).

Та найгірша ситуація у той час була на Україні. Я посилався на статті радянської конституції і вказав на те, що центральний уряд у Москві постійно втручається у внутрішні справи УРСР. Український уряд не має навіть права керувати своїми університетами, не говорячи вже про українську індустрію.

Доручення відповісти на ці факти одержав чехо-словацький делеґат. Його обличчя було червоне, і він не мав відваги дивитися мені у вічі, але дихав вогнем на мене. Він запально нападав на мою заяву про те, що після другої світової війни Радянський Союз почав застосовувати однакові засоби репресій до народів Східньої Европи. Я не міг погамувати мого гніву. Я відповів: «Я гадаю, що чехо-словацький делеґат має право хвалитися своїми кайданами і казати цілому світові, що він задоволений ними. Але він не має права пропонувати свої кайдани другим і не має права атакувати інші держави за те, що вони боронять свою самостійність. Я не вірю, що мій уряд обдарований імунітетом перед вадами у внутрішній та зовнішній політиці. Проте, вірю, що всі ми тут, делеґати 60 держав, погодимося з тим, що провід Юґославії вже десять років постійно боронив незалежність Юґославії під час другої світової війни від німців, італійців, болгарів, угорців, а від 1948 року від намагань СРСР обмежити наш вільний розвиток».

ТІТО ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ КПРС

Шостий з'їзд Комуністичної партії Юґославії розпочався в Загребі 2 листопада 1952 року. З'їзд обговорював головне питання боротьби проти Сталіна і скритикував сталінську систему. На з'їзді була прийнята нова назва комуністичної партії Юґославії: Союз комуністів Юґославії. Це мало означати, що КП не могла вже більше безпосередньо керувати справами держави, що державу не можна утотожнювати з партією, що адміністративні методи керування державою мали поступитися методам ідеологічної та політичної боротьби. Це рішення було прийняте в той період, коли утворення робітничих рад стало зворотним пунктом у розвитку безпосередньої соціялістичної демократії Юґославії.

На другий день засідань з'їзду Тіто відчитав свою політичну доповідь. Вказуючи на джерела світових конфліктів, він особливо засудив договори про сфери впливів, отже домовлення Черчілля, Сталіна і Рузвельта. Ніхто не дивувався, що представники Заходу поводяться «згідно з їхніми давніми імперіялістичними підходами до розв'язки світових проблем», сказав Тіто, «але для тих, що повірили в безкорисли-

вість СРСР, і тих, що повірили, ніби Радянський Союз є оборонцем малих націй, цей крок був великим моральним ударом, який породив сумніви щодо справедливости радянської політики».

Ще перед війною, під час війни та особливо після Тегеранської конференції Радянський Союз відрікся політики оборони та пошани суверенности малих народів та їх прагнень. Чому СРСР став на таку дорогу? Тому що СРСР зрадив принципи соціялізму та повернув на дорогу царської Росії, на дорогу боротьби за великодержавні російські інтереси. СРСР вступив на шлях імперіялістичної політики, прикриваючися маскою революційних інтересів міжнародного пролетаріяту...

Що привело до такої антисоціялістичної зовнішньої політики? Причини лежать у радянській дійсності, в усій внутрішній структурі СРСР — економічній, політичній та культурній. Вже давно СРСР у своєму внутрішньому розвитку збився зі шляху соціялізму на шлях державного капіталізму та бюрократичної системи, яка не знає прецеденту. В СРСР бюрократія стала істотою системи, і вона чимраз більше перетворюється на експлуатаційну силу, яка верховодить суспільством. Ця бюрократія не тільки стоїть на перепоні дальшому розвитку революції та революційної думки, вона руйнує всі досягнення жовтневої революції, щораз більше набирає контрреволюційного характеру.

Тіто сильно заатакував теорію про «ролю провідної нації в СРСР», бо в межах світової політики ця теорія дозволяє СРСР виступати в ролі «провідника народів світу».

Намагання затримати в своїй політиці «ролю провідної нації в СРСР» (себто провідництво російської нації) привело до страшних наслідків для неросійських народів СРСР. Колись, ще перед їхнім уярмленням царськими генералами, деякі з цих націй мали не тільки суцільну етнічну структуру, але також були державно незалежні. Та сьогодні вони впали жертвою брутальних метод, що їм міг би позаздрити хіба Гітлер. Теорія провідної нації в багатонаціональній державі означає фактичне підкорення, національне поневолення та економічну експлуатацію неросійських народів провідною нацією тієї держави. Правда, неросійські народи чинили опір цій теорії та практиці і далі чинять такий опір. Та деяких з них, що є малочисельні, цілковито переселили у сибірські пустелі або й знищили, як це сталося з німецькою республікою на Волзі, з татарською республікою в Криму, з калмиками, з чеченцями, з республікою Танну-Тува та з багатьома іншими. У подібному становищі опинилися народи Естонії, Латвії та Литви, які після втрати своєї самостійности в 1940 році були примушені переселюватися на Сибір десятками тисяч, таким способом втрачаючи не тільки свою державність, а й навіть своє національне існування.

Ще сьогодні світ недостанньо усвідомлює, що від 1935 року аж досі якраз провідні комуністи тих націй ставили найміцніший опір цій імперіялістичній політиці верхівки в Москві. До певної міри нам відома доля членів ЦК та політбюра КП України, яке очолював секретар Постишев. Він і члени ЦК — Косіор, Чубар, Скрипник, Попов та багато інших — були арештовані та знищені за «націоналістичні ухили». Їхня справжня провина полягала в тому, що вони протиставилися московському імперіялізмові. Такої самої долі зазнали провідні кола інших республік СРСР, наприклад, КП Білорусії, в якій 361 з 421 керівних діячів, усунених з партії в 1937—38 роках, були знищені...

Copyright by Viking Press 1971

Записки з міжнародної зони

Ростислав Л. Хомяк

I

Об'єднані Нації, Н.-Й., 21 вересня 1971

Після 25-річного існування Організація Об'єднаних Націй виробила собі певну рутину, цілий ряд навичок і звичаїв (дехто може навіть додати і примх). Взагалі це організація миру, і тому в ній навіть найбільш пекучі справи звичайно ведуться у спокійній атмосфері. До цієї рутини або звичаїв належить і те, що про деякі загальновідомі речі в ООН не говориться, а як говориться, то не виносять їх на голосування, бо це може не подобатися урядові тієї чи тієї країни-члена. Для цього навіть є раціональні причини: у клюбі один член не має ображати другого, бо це псує товариську атмосферу клюбу; крім цього, загальновідомі, але неприємні справи мають тенденцію бути внутрішніми справами країни-члена, а Об'єднані Нації, згідно з статутом, не мають втручатися у внутрішні справи.

Але, як це буває і з найбільш упорядкованим джентльменом, часами улюблена і завчена рутина розбивається. Таке буває також і в Об'єднаних Націях. Не часто, але буває. Взяти б хоч відкриття поточної 26 сесії Генеральної Асамблеї ОН 21 вересня 1971.

Відкриття нової сесії — це апогей ритуалу і рутини. Члени делеґацій поволі сходяться до залі нарад, дружньо стискають руки, усміхаються (завжди усміхаються), півголосно розмовляють — білі з чорними, жовті з смаглявими, капіталісти з соціялістами, латино-американці з азіятами, великодержавці з невтралістами і третьосвітниками. Тоді починається засідання, що його відкриває голова попередньої сесії (в цьому випадку норвежець Едвард Ґамбро). Далі приходить хвилина мовчанки на молитву або медитацію і до діла: вибір нового голови асамблеї.

Голова кожної делеґації встає з свого місця і несе до урни виборчу картку. Але й ця частина програми — ритуал. Заздалегідь перед початком сесії країни порозуміваються між собою про наступного голову асамблеї і майже всі (за винятком двох-трьох) таємно голосують за наперед погоджену особу. Цього року припала черга на азіята, конкретно — на міністра закордонних справ Індонезії Адама Маліка. Текст його промови як нового голови був розданий кореспондентам кілька годин перед відкриттям сесії. Після підрахуван-

ня голосів Малік вийшов переможцем (три інші не-кандидати дістали по одному голосу). Ритуал відбувся нормально, але не зовсім.

За кілька хвилин до початку голосування на подвір'я ОН (на міжнародну зону) в'їхало п'ять машин нью-йоркської пожежної сторожі. Пожежники з шлангами й іншою апаратурою посунули через скляні двері до будинку секретаріяту, але там їх зустрів заступник шефа безпеки ООН і завернув назад: все перевірене сторожею ООН. Ніякої бомби не знайдено. Тривога була фальшива. Виявилося, що якийсь «приятель» ОН подзвонив, що на десятому поверсі є бомба. Бомби цим разом не було, але загроза поважна, бо за день до відкриття сесії Генеральної Асамблеї хтось таки підложив бомби з постійних представництвах Конґо і Малаві.

Цікаво, що зараз після зчинення тривоги, на вулиці перед будинками ОН почалися дві демонстрації: одна за китайський уряд, що на Формозі; друга за той, що у Пекіні. На цій сесії Генеральної Асамблеї має розглядатися питання репрезентації Китаю в ОН, тому вже дехто й називає її «китайською сесією». (Думка на маргінесі: чи часом хтось з організаторів демонстрацій не подзвонив, що в будинку є бомба, сподіваючися, що це змусить усіх дипломатів і бюрократів вийти надвір і побачити демонстрацію?). Але бомби не було, і засідання Генеральної Асамблеї (у залі, в якій і так немає вікон і не чути гудків пожежних машин) продовжувалося.

«Бомба» впала пізніше, і то таки в сесійній залі.

Але перед тим новий голова Адам Малік прочитав свою промову, в якій він — як і його попередники — нагадував, остерігав і закликав представників 127 країн до великого діла, яке вимагає їхньої уваги на цій сесії. Потім він перейшов до наступного питання порядку денного: прийняття нових країн у члени ООН.

Нових членів рекомендує Рада Безпеки після того, як суверенні країни звернуться з проханням про членство. Звичайно для делеґацій нових країн-членів уже заздалегідь приготовані за абетковим порядком місця між давнішими членами, голова читає резолюцію про їх прийняття, усі апльодують, і шеф протоколу вводить кожну нову делеґацію на її місце.

Цього року кандидатами в члени були три країни: Бутан, Багрейн і Катар. Тому що цей журнал не є виданням географічного товариства і звичайно не друкує карт, читач мусить задоволитися такими поясненнями: Бутан є в Гімалайських горах на схід від Непалу. Багрейн і Катар це острів і півострів у Перській затоці. Шукаючи за цими країнами в атласах, варто користуватися побільшуючим склом. Населення усіх цих країн, взяте разом, за кількістю приблизно таке, як населення Києва — не цілих півтора мільйона.

Пропозиція про членство Бутану пройшла, згідно з ритуалом і рутиною, під оплески. Шість членів делеґації в на-

родній ноші, що дуже подібна до боксерського одягу перед матчем: шляфроки і ніби грубі рушники довкруги шиї, сіли на свої місця — позаду України і Югославії.

Прийшла черга на Багрейн. Голова Асамблеї виніс питання на голосування.

Тепер, коли в ОН має відбутися голосування не таємне (як у випадку вибору голови), а відкрите, не треба кожному представникові по черзі заявляти «за» чи «проти» і не треба підносити вгору рук. Натомість на столиках перед кожним головою делеґації є три ґудзики: зелений — «за», червоний — «проти» і жовтий — «утримався». По обох боках трибуни є великі таблиці з назвами усіх країн-членів і біля назв — по три лямпочки (зелена, червона і жовта). Таким чином голосування ґудзиками забирає кілька секунд, замість кількадесят хвилин, як було раніше. Компютер миттю робить обчислення, і вислід голосування з'являється у світляних числах на таблицях.

При голосуванні пропозиції прийняти Багрейн засвітилися майже усі зелені лампочки. Прийняли. 119 «за», ніхто «проти», ніхто не стримався, вісім країн не голосувало. Тим часом один з делеґатів встав і намагався зловити увагу голови, але без успіху.

На чергу прийшла резолюція про Катар. Делеґат все ще стояв і врешті голова Малік дав йому слово. Представник Народної Демократичної Республіки Ємен (не плутати з країною, що називається просто Ємен!) пішов до трибуни. Згідно з традицією і ритуалом, він привітав нового голову Асамблеї і сказав кілька приємних слів на адресу попереднього голови. А тоді кинув «бомбу».

Хвилюючися так, що деякі слова йому було трудно вимовити, Абдул Малек Ісмаїл, представник НДР Ємен заявив, що його країна є проти прийняття в члени Багрейну і Катару. Він пояснив, що його країна не є проти репрезентації народів Арабської затоки (так він називає Перську затоку) в ОН, а проти лжепредставників маріонеткових володарів. У Багрейні і Катарі, сказав Ісмаїл, деклярація незалежности є фікцією, яку уложили султани й еміри після погодження з брітанськими колонізаторами, там увічнюють колоніяльну гегемонію. Його делеґація бажає народам Арабської затоки справжньої незалежности і самоврядування.

Таких речей в Об'єднаних Націях у день відкриття сесії не належить говорити. Це псує приємну атмосферу. Якби почали розглядати, хто з представників у залі справжній представник, а хто псевдопредставник, то заля наполовину випорожнилася б!

Але звідки взявся цей Ємен, народний і демократичний, представник якого зіпсував приємний настрій першого дня сесії?

Це ж колишня брітанська колонія Аден, яку з полегшенням, після великих людських і матеріяльних втрат, Великобрітанія віддала при кінці 1967 року в лави незалежних.

Це та сама країна, в обороні якої (тоді ще колонії) на сесії 1966 року виступав представник України Дмитро Павличко. Він закидав Великобританії, що вона «маневрує з маріонетками за спиною народу», що вона здушує заворушення в Адені арештами, засланнями і бомбардуваннями. Терористичні дії він пояснив тим, що «народ повстав», і закликав Великобританію врешті віддати арабам те, що їхнє. Тоді у відповідь Павличкові срібноволосий дипломат Лорд Карадон сказав: «Мені важко зрозуміти, як ми могли б задоволити українського делеґата». Він пригадав, що Великобританія погодилася на приїзд комісії ОН до Адену і вже заявила, що забереться з Адену наступного року.

У 1967 році британці забралися. Нині колишній Аден — НДР Йемен, незалежна, і народна, і демократична. І нині її представник виступає проти лжепредставників маріонеткових урядів у сусідніх країнах. Як же поведеться при голосуванні нинішній представник України?

Голова асамблеї відкриває голосування. Дивіться на таблиці з назвами країн. Україна — зелене світло. Прийняти. Всі інші країни — зелені. Тільки одна червона лямпочка засвітилася: НДР Йемен — «проти».

Бутан, Багрейн і Катар тепер члени Об'єднаних Націй. Тепер їх аж 130.

Традиція вимагає, щоб деякі делеґати привітали нових членів міжнародного клюбу. На трибуну виходять по черзі індієць, англієць, йорданець, американець, непалець. Виходить також міністер закордонних справ Білорусії А. Е. Гуриновіч. Від імени соціялістичних країн він вітає трьох нових членів, прийняття яких є «доказом, що ніяка сила не може спинити здобуття незалежности усіма країнами». Їхня незалежність, каже цей білорус, черпаючи з свого запасу завчених безпечних шабльонів, — це торжество ленінських ідей антиколоніялізму! На закінчення свого виступу міністер Гуриновіч ще запевнив трьом новим країнам (у тому числі і Багрейнові та Катарові) підтримку з боку соціялістичних країн.

Неприємних справ, що їх підніс Абдул Малек Ізмаїл, ніби не було. Багрейн і Катар мають свої кордони, мають прапор, мають місце в Організації Об'єднаних Націй. Значить — вони суверенні держави, чи не так?

II

Об'єднані Нації, Н.-Й., 8 жовтня 1971

Сьогодні вранці, ще заки Генеральна Асамблея почала своє засідання, на подвір'ї перед штабквартирою Організації Об'єднаних Націй відбулася церемонія — піднесення прапора нової країни-члена. Нею є Оман, на Арабському півострові. Крім наявности піску, гір і кількох оаз, з Оману тече нафта — вартістю 100 мільйонів доларів річно.

Генеральний секретар ООН У Тан, виступаючи на церемонії піднесення прапора Оману, згадав, що ця країна є двадцять восьма з тих, що вступили до міжнародної організації за його урядування. У Тан став генеральним секретарем десять років тому...

Вчора Генеральна Асамблея прийняла в члени Оман з таким вислідом голосів: 117 — за; одна країна — проти (НДР Йемен); дві — утрималися від голосування (Куба і Сауді Арабія); десять не голосувало. Перед голосуванням два делеґати НДР Йемен — постійний представник Абдул Малек Ісмаїл і міністер закордонних справ Могамед Салег Аулакі, виступили проти пропозиції про членство Оману. Вони твердили, що Оман ще не є самостійною державою, що народ там не має голосу. Але їхні заклики не одержали підтримки. Оман став 131 країною в ООН. Між понад сотнею країн, які хотіли прийняти Оман у члени була і Українська РСР, хоч саме того дня до Києва з офіційною візитою прибув прем'єр-міністер НДР Йемен Алі Насер Могамед. Там (згідно з офіційними повідомленнями) він розповідав голові ради міністрів УРСР Володимирові Щербицькому про «підступи імперіялізму», а потім обидва прем'єри обмінялися тостами. Але якщо Щербицький слухав йеменця в Києві, то люди Щербицького не слухали порад йеменців у Нью-Йорку.

Після голосування представник Оману заявив з трибуни Генеральної Асамблеї, що його країна вже 14 століть втішається незалежністю, але щойно тепер постановила вийти з ізоляції. (Рік тому султан Кабус бін Саїд повалив свого батька і постановив вивести Оман на світову арену. Уряд Великобританії допоміг йому в цьому).

Сьогодні у програмі загальної дискусії є виступ міністра закордонних справ УРСР Георгія Шевеля. Він є четвертим за чергою промовцем на ранковій сесії, перед його виступом на трибуну Генеральної Асамблеї вийшли: міністер сільського господарства і лісництва Бірми, який між іншим заявив, що система миру ООН провалилася і безпека у світі далі побудована на небезпечній рівновазі сил між наддержавами; міністер закордонних справ Монголії — молодий чорноволосий чоловік, який читав свою промову по-російськи, майже монотонно, і текст її звучав так, ніби автор «відвалив» її з сторінок «Правди»; міністер закордонних справ Ґани, який хоч і згадав різні поточні міжнародні питання, чимало уваги, однак, присвятив і справі какао. Господарство цієї країни тримається на експорті бронзового зерна, і якщо світ споживає менше какао або купує його по нижчій ціні, Ґана на цьому терпить. Безпека у світі це одна річ, але під сучасну пору дальший розвиток Ґани залежний від какао.

Врешті голова асамблеї Адам Малік покликав до слова Георгія Шевеля, міністра закордонних справ УРСР.

52-річний, невеликий на зріст, солідної будови, з рідким чорним волоссям харків'янин Г. Г. Шевель вже виступав з цієї трибуни. Рік тому, як новий міністер закордонних справ, він мав тут свій дебют. Тоді Шевель між іншим поінформував представників усіх країн світу, що Українська РСР має широкий вихід до моря і тому надає важливого значення експлуатації і використовуванню дна морів і океанів.

Цим разом виступом Шевеля цікавилося чимало спостерігачів, бо сподівалися, що він буде відповідати своєму колезі з Вашінґтону, державному секретареві США Вільямові Роджерсу.

Роджерс виступав на цій «китайській сесії» Генеральної Асамблеї чотири дні перед тим, у понеділок 4 жовтня. У своїй промові він намагався довести рацію американського пляну прийняти в члени ОН Пекін без виключення з членства Тайпею. Вільям Роджерс висував ряд арґументів, а між ними такий: представництво двох урядів з одної території не спричиниться, як дехто твердить, до поділу Китаю, «адже ми всі знаємо, що Білорусія і Україна не є окремими державами».

Така зачіпка вимагає відбиття. Дехто думав, що Шевель ще того або наступного дня буде домагатися у голови асамблеї права на відповідь. Але він цього не зробив. Минуло три дні, а Україна, як і Білорусія, ніби ігнорували виклик. Тоді прийшла п'ятниця, 8 жовтня, і на порядку денному Генеральної Асамблеї з'явився виступ представника України у загальній дискусії.

Тут Георгій Шевель виявив свій хист витонченого промовця, що він його мусів виробити на шляху своєї кар'єри спочатку як керівник комсомолу України, потім як голова відділу пропаґанди й аґітації в ЦК КПУ. Він знав, що має авдиторію, яка хоче почути, як він відповість на виклик Роджерса, тому сконструював свою промову так, що відповідь припала на останні п'ять хвилин, а перед тим він присвятив 30 хвилин іншим справам.

Він згадав постанови XXIV з'їзду КПРС, що їх також схвалив народ України. Він звернув увагу на Індокитай і Корею і заявив, що з обох територій мусять вийти американські війська. Він перейшов до Близького Сходу, критикував Ізраїль, сіонізм і Сполучені Штати (за те, що вони підтримують Ізраїль). Він порушив питання безпеки в Европі, де за життя одного покоління були дві світові війни, і зацитував частину промови першого секретаря компартії України Петра Шелеста до молоді в Києві про те, що не можна допустити до повторення трагедії минулого. (Це спритно! З усіх промов Шелеста Шевель вибрав ту, що, виголошена ще в червні, була звернена до молоді. Зараз молодь дуже модна на форумі ОН. Минулого року тут відбулася перша світова асамблея молоді, і з того часу багато дипломатів говорить про потребу прислухатися до вимог молодих людей).

Далі Георгій Шевель порушив справу роззброєння і тут повів мову про «нову важливу ініціятиву уряду СРСР, про що вже говорив Андрій Андрійович Ґромико». Він переїхався по колоніялізму, економічній залежності, неоколоніялізму, расизму і апартаїді, заявивши, що нині особливо актуальне повне дотримання антиколоніяльних рішень ОН усіма її членами та що «наша організація... повинна прискорити прихід того дня, коли буде навіки похований на кладовищі історії останній колоніяльний режим» (мимоволі хочеться апльодувати, коли чуєш такі слова).

Для вух представників країн, що розвиваються, міністер закордонних справ УРСР мав у своїй промові запевнення, що Україна далі буде давати поміч цим країнам і додав таке:

«Я тільки пригадаю, що з нашої республіки промислові матеріяли й інші товари доставляються до понад 60 країн, що розвиваються. Українські спеціялісти беруть участь у будові 190 промислових, побутових і культурних об'єктів в різних районах світу. Понад 3 000 юнаків і дівчат з Азії, Африки і Латинської Америки навчаються у вищих учбових закладах республіки. Україна підтримує науково-технічні зв'язки з 60 країнами світу. Кожного року понад 500 українських науковців виїжджають в інші країни для обміну досвідом з іноземними колеґами по різних аспектах науки і техніки. Своєю чергою на Україні щороку приймають понад тисячу іноземних спеціялістів і науковців».

Промова Шевеля добігала до кінця, але «гак питання» все ще висів над авдиторією: як він відповість Роджерсові?

Нарешті, Шевель прийшов до «повернення законних прав Китайській Народній Республіці» (так звучить кожнорічно питання програми асамблеї про прийняття в члени Пекіну). Він говорив як про «давно назрілу проблему, хоч деякі держави визнали це з понад 20-річним спізненням» (адреса ясна!). Деякі країни, особливо Сполучені Штати Америки, сказав далі Шевель, пробують зберегти членство Тайпею, між іншим, аргументуючи від України і Білорусії.

«Логіка таких порівнянь нагадує логіку відомої української приповідки, яка звучить так (тут Шевель, який читав свою промову по-російськи, відступив на півкроку від трибуни, підніс очі на авдиторію і чистою українською мовою сказав): „Де Крим, де Рим, а де попова груша!"

«Як можна рівняти створену в 1917 році волею народу Українську Радянську Соціялістичну Державу (sic!), яка добровільно увійшла у зформовану 1922 року раніше пригніченими народами могутню федерацію нового соціялістичного типу: Союз Радянський Соціялістичних Республік, — з частиною території, яка законно належить Китаєві і була насильно відірвана від нього чанкайшистами при підтримці імперіялістів.

«Міжнародна правосуб'єктність України підтверджена і в конституції нашої республіки, в конституції Радянського Союзу і визнана міжнародним правом».

Ті, хто пробує робити такі порівняння, закруглив свою відповідь Георгій Шевель, намагаються уживати непереконливі аргументи.

Ще два-три речення про безперервні прагнення України до закріплення миру і безпеки — і кінець виступу. Оплески. Міністер закордонних справ створеної 1917 року держави зійшов з трибуни і сів на своє місце.

Тут, не встаючи з свого місця, яке, за латинською абеткою, є поруч місць українських делеґатів, перехилився і потиснув Шевелеві руку Яків Малик, постпред СРСР. На трибуну вже вийшов наступний доповідач — представник Центральної Африканської Республіки, але біля столика Шевеля створилася черга: кільканадцять представників країн — чорних і білих — підходили і подавали йому руку. Так, це формальність — але не обов'язок. І на те — хто до кого підходить, з ким розмовляє, тут звертають увагу.

Я не знаю, чи в місті на Дніпрі, де Георгій Шевель постійно урядує, він належить до осіб, яких легко розпізнають на вулиці, в театрі чи в ресторані. Мабуть, він був більше відомий у Києві і поза ним, коли був секретарем комсомолу України. У радянській пресі можна частіше побачити фото першого секретаря комсомолу або заводського бриґадира, ніж члена уряду. Але в будинках на березі Іст-Ривер Георгій Шевель має належний респект. Тут він ходить з почтом урядовців свого міністерства. Тут його пізнають і вітаються з ним.

10 жовтня 1971

Партійно-урядова газета «Радянська Україна» надрукувала «Виступ Міністра Закордонних Справ Української РСР на XXVI Сесії Генеральної Асамблеї ООН». Так принаймні написано у заголовку. Але як і попередніх років текст промови члена уряду і партії в партійно-урядовій газеті — не повний, цензурований, хоч читач, який не чув цілої промови, цього не помітить, бо в друкованому тексті пропущені місця не позначені. А таких пропущених місць цим разом аж 12. До них належить частина доповіді, в якій є мова про співробітництво України з іноземними країнами, цитоване вище, і, що найголовніше, — відповідь Шевеля на виклик Роджерса.

Виходить, що читачі на Україні не мають знати, як їхній міністер схрестив шпаги з колишнім адвокатом першої ґільдії, а тепер міністром закордонних справ Вільямом Роджерсом року Божого 1971.

Дещо про „Поезії про ніщо“

Юрій Тарнавський

У огляді моєї останньої книжки «Поезії про ніщо і інші поезії на цю саму тему» («Сучасність», липень-серпень 1971) Богдан Бойчук цитує дві фрази із кінцевої збірки «Поезії про ніщо» («...понікльованими ними...» і «...і у піжамі, і іде...») нібито як доказ моєї недбалости, мабуть (Бойчук цього не вияснює), через їхню фонетичну незугарність. Особисто не вірячи в доцільність самооборони перед літературною критикою, я радше збув би цей закид мовчанкою, одначе, з причин, які подам нижче, вирішив таки порушити цю засаду і зареаґувати на нього, подаючи кілька вияснень.

Справа в тому, що фонетична якість цитованих фраз не випадкова. Доказом цього може бути, наприклад, факт, що у вірші, з якого взята перша фраза («Чоловік біжить над морем») зустрічаються між іншим і такі скупчення слів, як «Біжить і біг...», «...другий і другорядний...», «...ногами, ноги...», «...вальцеподібними, подібними...» і «...дружини і друзів...» А вже перший вірш збірки починається словами «Рука, забандажована м'язами і бандажами, подібними до м'язів...» Думаю, отже, що майже кожний погодиться, що випадковість цих фраз була б надто великим збігом обставин. Тому, не відповідаючи на Бойчуків закид, особливо оскільки ми близькі друзі і можна було б припускати, що я мав нагоду бачити статтю перед її надрукуванням (хоч так не сталося), я не тільки приймав би неслушний закид, а й погоджувався б на неправильне пояснення моєї праці. А тому що не виключене, що фрази, подібні до вищезгаданих, зустрічатимуться відтепер частіше у моїх поезіях (якщо такі будуть), моя мовчанка таки справді була б виявом недбайливого ставлення до моїх зусиль.

Властиво самого факту заперечення Бойчукового закиду повинно б вистачити. Та оскільки я взявся писати на цю тему, щоб зробити мій намір чіткішим для читачів і уникнути непорозумінь у майбутньому, тут я хотів би додати декілька пояснень. У цілій збірці «Поезії про ніщо», а особливо в її кінцевій частині, я, досі вперше послідовно, вживаю прикмети слів, як засіб діяння на читача. Прикмети ці можуть бути суто фонетичними, як у традиційній поезії, наприклад, «...перетинки і нитки тканин...» і «...навіки, як велика повіка...». Але частіше я стараюся вживати морфеми, з їхньою семантичною вартістю, для творення ефекту, подібного, як в уже цитованих фразах «Біжить і біг...», «...другий і другорядний...» і «...дружини і друзів...», де не так подібний звук, як подібне значення (у цьому випадку походження слів з того самого кореня) має діяти на читача. У саме цитованих фразах так склалося, що на до-

даток до семантичної подібности є й подібність фонетична. Але подібність може бути тільки семантична, як, наприклад, «нимйого» чи «кольору-фарба» («Чоловік біжить над морем»). Далі-фарбою» («Чоловік . . .»; подібність співуживання), «до-на» лі подібність може бути не синонімна, як, наприклад, «шпах» («Чоловік . . .»; подібність граматична), «морем-небом-пісок» («Чоловік . . .»; подібність співіснування), чи «чорний-білою» («Око бачить небо»; подібність через протилежне значення). Вживаю я ці фонеми чи морфеми часто в середині рядка, просто як алітерацію. Теж дуже часто вживаю я їх на початку рядків, для творення анафори, як, наприклад, «неюнею-неї-ним-його» («Чоловік . . .»), чи «ліва-лівий» («Жінка курить»). Також вживаю їх при кінці рядка, як риму, напр., «що-що», «над-на», «під-під» («Чоловік . . .»), чи «друга-другий» («Жінка курить»). Але дуже часто вживаю і конструкції «римування» початку й кінця рядка, наприклад, «диму цигарки, як дим» («Жінка курить»), «мають більшого значення, мають» («Дерево колишеться в вітрі») чи «додатковий додатковий» («Чоловік кричить»).

Я вживаю ці конструкції не для евфонії, а, навпаки, для ефекту незугарности й трудности, як вживається дисгармонія в музиці. Наприклад, у фразі « . . . понікльованими ними . . .», яка так не сподобалася Бойчукові, я хотів створити ефект заїкування, щоб читач на одну долю секунди подумав, що, може, він помилився й не прочитав рядок правильно (це стосується властиво цілого вірша «Чоловік біжить над морем»). З тих самих причин я часто уживаю «і» замість «й» — щоб примусити читача читати слова окремо, не поєднуючи їх в один мелодійний потік. Теж, наприклад, у збірці рядки розбиті не там, де хотілося б, а саме там, де читач цього не очікує. У цьому випадку я хотів, щоб рядок не ламався легко, як згинається рука, а болюче, як вона ламається. Так само рядки, розбиті в той спосіб, самі часто або не мають ніякого значення, абож, навпаки, значать щось інше, ніж в контексті з сусідніми.

Накінець, знову про мелодійність. Вкорінена вона так глибоко в українську ментальність, що навіть Богдан Бойчук, який ставиться до моїх «антимелодійних» зусиль, здається, принаймні зі зрозумінням, якщо не з симпатією, натрапивши на фонетичну незугарність, взяв її без надуми за помилку. Боюся, наприклад, що якби «Поезії про ніщо» були друковані в такому чи іншому журналі, багато з моїх зусиль пропали б десь під редакторським столом, не дійшовши до читача. «Правлячи» мову, псують у нас літературні твори. Це дуже пластично показують «Координати» поданими в них зразками галицької мови, яку намагалися робити «правильною». Мелодійність в українській літературі така обов'язкова, як в цілій радянській — оптимізм. Виникає питання, чи українська мова справді така мелодійна, як кажуть, чи тільки тому, що не дозволяють їй бути інакшою. Може, якщо б залишити її в спокої, вона була б така, як усі інші мови — як хто її вживає.

Сталін і Юґославія

Vladimir Dedijer, THE BATTLE STALIN LOST. New York, The Viking Press, 1971, 341 pp.

Владімір Дедієр, БИТВА, ЩО ЇЇ СТАЛІН ПРОҐРАВ. Ньюйорк, Вікінґ Пресс, 1971, 341 стор.

Твердження, що «історія себе повторює», може правити за епілог для спогадів про 1948—53 роки колишнього юґославського партизанського офіцера, журналіста і біографа Тіта — Владіміра Дедієра. Справді бо, читаючи про події того часу й знайомлячися з текстами офіційних листів КПРС, читач усвідомлює, що як змінити лише декілька слів, чисел чи й дат, все те, що пише Дедієр, може стосуватися до наїзду на Чехо-Словаччину 1968 року чи й до режимної кампанії проти українських дисидентів сьогодні. Повторюється в радянських офіційних писаннях усе, включно з такими виплеканими в закамарках КҐБ фразами, як «ревізіонізм», «загроза західнього імперіялізму», «буржуазний націоналізм» тощо.

У спогадах Дедієра небагато нового чи й несподіваного. Проте, це не зменшує вартости його книжки. Дедієр — людина, яка брала участь у більшості подій того часу, військовий і політичний діяч, який був і залишився на «ти» з Тітом, Джіласом, Карделем, Ранковичем і Вукмановичем. Автор уводить читача до приватної робітні Тіта в Беоґраді, до кімнат його резиденції на острові Бріоне, сидить поруч нього на сесіях Ради безпеки ООН під час найгостріших суперечок між Радянським Союзом і Юґославією. Усю дволичну гру й махінації в дипломатичних кабінетах, таємні домовлення й договори, політичні виступи й акції — все це описує автор легким, ядерним і телеграфічним стилем. Читач не мусить бути студентом політичних чи дипломатичних наук, щоб зрозуміти тонкощі міжнародної політики. Провідним мотивом у спогадах Дедієра є його думка, що зовнішня політика СРСР мало в чому відрізняється від внутрішньої його політики. Виразно, у хронологічній послідовності доводить Дедієр, як Сталін, оперуючи шантажем, наклепами і брутальним тиском, намагається підкорити юґославську компартію (Союз комуністів Юґославії) під директиви московської КПРС. Водночас із цим він висвітлює, що об'єктами такої «радянської» чи точніше — російської великодержавної політики були і є не тільки т. зв. сателіти, але також і передусім неросійські народи Радянського Союзу.

З допомогою численних фактів Дедієр з'ясовує російський комплекс «провідного народу» і як він відбивався на поведінці радянських дипломатів у Юґославії ще до конфлікту між Москвою і Беоґрадом, у 1944—45 роках. Твердження радянських дипломатів, що серби, як найчисленніша національність у Юґославії, повинні грати про-

відну ролю в житті югославської федерації, як таку ж провідну ролю відіграють росіяни в Радянському Союзі, наразилося на більш чи менш відкрите обурення партійних керівників Югославії. «Записка» радянського амбасадора Садчікова до керівництва СКЮ з «інструкцією», що не треба «творити окрему компартію для сербів, бо серби так чи інакше становлять більшість у СКЮ», дає Дедієрові привід до висновку, що росіяни боялися будь-яких спроб ставити чи й розв'язувати національне питання в Югославії на базі рівности окремих югославських національностей, бо це могло б бути «заразливим» для Радянського Союзу. Така тенденція виявилася і в шовіністичних виступах радянського амбасадора Лаврентьева, який нарікав відкрито на те, що кирилична азбука не користується загальним вживанням у Югославії.

Аналізуючи часто внутрішню побудову Радянського Союзу, Дедієр торкається вряди-годи і національного питання в СРСР, зокрема на Україні. Згадуючи шостий з'їзд Союзу комуністів Югославії, що відбувався в листопаді 1952 року в Загребі, Дедієр цитує промову Тіта з критикою радянської дійсности:

«Керівники Радянського Союзу зреклися не тільки політики опіки й пошани у відношенні до суверенности малих держав і волі менших народів... вони зрадили соціялістичні принципи і пішли слідами старої царської Росії для великоросійських державних інтересів і, ховаючися за революційною справою міжнародного пролетаріяту, намагаються досягти своїх цілей старими імперіялістичними методами».

Характеризуючи внутрішні проблеми СРСР, Тіто доводив тоді:

«Здійснення політики провідного народу в СРСР, тобто російського народу, має страхітливі наслідки для неросійських народів Радянського Союзу. Колись, ще до того часу, коли вони були невільниками царських генералів, деякі з них були не тільки окремими етнічними одиницями, але й політично незалежними; нині їх знищено в найбільш брутальний спосіб... Навіть сьогодні мало хто знає, що, починаючи з 1935 року, комуністи тих країн ставили завзятий опір імперіялістичній політиці московської верхівки. До деякої міри нам відома доля членів Центрального комітету і Політбюра Комуністичної партії України під проводом Постишева: його, разом з іншими членами ЦК — Косіором, Чубарем, Скрипником (у Тіта чи в Дедієра в цьому випадку помилка: Скрипник застрелився в липні 1933 року за урядування Постишева — Р. К.), Поповим, арештовано й ліквідовано фізично під претекстом, що вони належали до націоналістичних ухильників, хоч насправді їх ліквідовано за те, що вони чинили опір московському імперіялізмові...»

У мемуарах Дедієра насвітлені і деякі парадоксальні моменти початків конфлікту між СРСР і Югославією. Ще під час 5 з'їзду СКЮ, вже після того, як Москва започаткувала свої атаки на Югославію, Тіто закінчив свою заключну промову вигуком: «Хай живе товариш Сталін». Процес духового переродження, поступового зривання з Сталіном і відходу Югославії від Москви був, як свідчить Дедієр, важким і суперечливим. Автор, як колишній партизанський офіцер, трактує ці справи з чисто людського погляду. Югославські партизани ішли в бій з льозунґом: «Хай живе товариш Сталін!» Згодом

цим людям тяжко було збагнути, чому той самий Сталін їх зрадив, чому Москва хоче Югославію знищити, чому їхнього леґендарного провідника Тіта радянські пропаґандисти називають «аґентом імперіялізму». Розвиток подій того часу люди в Югославії переживали дуже емоційно. Дедієр згадує, як один старий комуніст із СКЮ, який довго перебував у Радянському Союзі, стверджував просто: «Сталін винищив більше добрих комуністів, ніж буржуї всього світу разом».

Читаючи спогади Дедієра, не можна не пригадувати всього того, що діється сьогодні в ЧССР, в УРСР і взагалі по всіх країнах під «опікою» СРСР. Всі обвинувачення в «контрреволюції», «ревізіонізмі», «націоналізмі», застосовувані в сорокових роках проти Тіта, повитягувано із каґебівського арсеналу в останні роки: в 1968 році проти Дубчека і його прихильників у Чехо-Словаччині, сьогодні проти Румунії і знову проти Югославії. Такими ж методами, як згадані Тітом і Дедієром винищування українських комуністів у 1930-их роках, бореться нині Москва також і з українськими дисидентами. Вартість книжки В. Дедієра в тому, що вона допомагає ці аналогії усвідомити.

Роман Купчинський

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1971 РІК

ПОЕЗІЯ

БАБОВАЛ Роман: За жмут душі (4); Весною вмирають птахи (10).

ВОВК Віра: З нових поезій (1).

ВОРОБЙОВ Микола: Золота липа (11).

ГОРБАЧ Катерина: Чапля серед вішаків (1).

ДАЛЕКА Лідія: Із циклу «Варіяції осінніх мелодій» (3); Із трьох циклів (10).

КАЛИНЕЦЬ Ігор: Із трьох дійств «Відчинення вертепу» (5); Коронування опудала (7—8, 9).

КОВАЛІВ Іван: Музика щодення (2).

КОВЕРКО Олег: З нових поезій (6).

КОЛЕНСЬКА Христя: Поезії (12).

КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Жилавий понеділок (9).

МАКАРИК Ірина: П'ять віршів (5).

МАНДЗІЙ Наталка: Дві поезії (4).

СТУС Василь: Під диким сонцем (12).

ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Сім поезій з нової збірки (7—8).

ТКАЧ Вірляна: Поезії (4).

ЧУБАЙ Григорій: З нових поезій (2).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

МАКЕДОНСЬКА ПОЕЗІЯ (3), переклади Віри Вовк.

ПРОЗА

АНДРІЯШИК Роман: Полтва (2, 3, 4, 5).

БАБОВАЛ Роман: Короткі новелі (6).

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника (9).

«ДЕЛО НОМЕР 107» (11, 12).

НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО Михайло: Три сорочки (7—8).

ПАЛІЙ Ліда: Тіні і люди (1).

СМОЛИЧ Юрій: Злигодні Юрія Яновського (7—8).

СТЕФАНИК Юрій: Трагедія і тріюмф роду Стефаників (6).

ЯБЛОНСЬКА Софія: Три мініятюри (6).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

ГУЇ-МІНҐ ВАНҐ: Тао є там, де його знайти (1), переклад Ю. Т.

ВЕРТ Олександер: Прощання з Іллею Еренбурґом (9).

ПЕРЕКЛАДНА ДРАМА

БЕККЕТ Семюель: Чекаючи на Ґодо (10, 11), переклад Б. Бойчука.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

БОЙЧУК Богдан: «Летюче віконце» Василя Голобородька (6); Поезії про ніщо та інші поезії на цю саму тему (7—8); Пітер Брук і його «Сон літньої ночі» (10).

ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Ігор Федорович Стравінський (11).

ГОДИС Володимир: Омелян Мазурик і його іконостас у церкві св. Володимира в Парижі (10).

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Балянс культурних втрат (1).

КАЛИТОВСЬКА Марта: Софія Яблонська: подорожник і людина (5).

КОРБУТЯК Дмитро: Секрети творчости Василя Стефаника (7—8).

КОСТЮК Григорій: Леся Українка і В. Винниченко (7—8); З літопису літературного життя в діяспорі (9, 10); Деякі проблеми вивчення В. Винниченка (11).

КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: А. Солженіцин — нобелівський лавреат 70 (2); Про Подзуолі, перегук Сени з Дніпром і ще дещо (7—8).

КРАВЦІВ Богдан: Леся Українка про російсько-українські взаємини (4); З новоорійних магістраль — на старі рейки (7—8).

МАРУНЧАК Михайло: До початків літератури бачванських русинів-українців (5).

МИТРОВИЧ Кирило: Світ кольорових структур Гуцалюка (5).

ОНИШКЕВИЧ Лариса: Планета Сперанта (10).

ПЕТРЕНКО-ФЕДИШИН Ірина: Думки про мистецтво Якова Гніздовського (4).

РАЙС Еммануїл: Таки пощо і для чого? (6).

РЕВУЦЬКИЙ Валер'ян: Еміграційна драматургія В. Винниченка (12).

РОСТРОПОВИЧ Мстислав: В обороні А. Солженіцина (2).

СОЛОВІЙ Юрій: Ідеї, мистецьке перетворення і акт сприймання (7—8).

ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Чи мовчала українська муза під час війни? (1).

ФИЛИПОВИЧ Олександер: Спогади про Миколу Зерова (3).

Фізер Іван: Пощо? І для чого? (1).

ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Кірова, 4 (6).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

БОХЕНСЬКИЙ Адольф М.: Український Морра (7—8).

ВИТАНОВИЧ Ілля: Недивне диво (10).

ГОТЕҐЕМ (ван) Едвард Й. Ц.: Моя зустріч з УПА (12).

ДВА ГОЛОСИ ПРО НОВУ КНИЖКУ А. КАМІНСЬКОГО (7—8).

ДЕДІЄР ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ЮҐОСЛАВІЇ Й СРСР (12).

ЕМІҐРАНТИ У БОҐОМОЛОВА (4).

ЕМІҐРАЦІЯ — ОЧИМА МОЛОДИХ (6).

КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Імперіяльні паралелі (2); З приводу бенгальської трагедії (9).

КОСТЮК Григорій: Теорія і дійсність (1, 2, 3, 4).

КУБІЙОВИЧ Володимир: Національний склад населення УРСР за переписом 1970 (9).

ЛАВРІНЕНКО Юрій: Українська соціял-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (5, 6, 7—8).

ЛИСТ У СПРАВІ ЗАСУДУ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (4).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Український комуністичний маніфест (9).

ЛИТВИН Борис: Слова масні, та пироги пісні (10).

ПРОКОП Мирослав: Події, що віщують грозу (1); Польсько-німецьке замирення й Україна (2); Хрущов, Україна і політика Москви (4); НТС і неросійські народи (5); XXIV з'їзд КПРС і національне питання (6); Новий документ демократичного руху Радянського Союзу і росіяни (7—8); Радянські туристичні довідники про Львів (11); Росія, Китай і Україна (12).

ПРОЦЮК Степан Ю.: Боротьба із забрудненням довкілля (11).

РАХМАННИЙ Роман: Не словом єдиним (1, 2).

ХОМЯК Ростислав: Про Валентина Мороза знають (4); Записки з міжнародної зони (12).

ЦИМБАЛІСТИЙ Богдан: Час і людина (12).

ЧАЙКІВСЬКИЙ Богдан: Безробіття і міграція на Україні в 1960-их роках (3).

ШАНДОР Вікентій: Замість рецензії на книжку Дж. Кеннана (9).

ШІФРІН Авраам: У спецтюрмі ч. 410 (12).

ШЛЕМКЕВИЧ Микола: 1917—20 роки й українське суспільство (5).

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

ГРОМАДСЬКІСТЬ УКРАЇНИ В ОБОРОНІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (6).

ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УГВР (9).

ЗВЕРНЕННЯ ЖИТЕЛІВ ВИШГОРОДА ДО ЦК КПРС (7—8).

ЗВЕРНЕННЯ С. КАРАВАНСЬКОГО ДО ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР (7—8).

СЕРЕД СНІГІВ (3).

СМЕРТЬ МИХАЙЛА СОРОКИ (11).

ТРАГІЧНА СМЕРТЬ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ І ЇЇ ПОХОРОН (11).

ШІФРІН Авраам: Згадуючи Михайла Сороку (11).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ВОВК Віра: До однієї людини з політичною культурою (9).

ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: В обороні інтелекту (5, 6).

МАНДРИКА Микита І.: Українська Канада в кривому дзеркалі (3).

НАГІРНИЙ Володимир: Критичні зауваження до подорожніх нотаток Віри Вовк (4).

СТАХІВ Володимир П.: Дві цитати і коментар (3).

ТАРНАВСЬКИЙ Юрій: Дещо про «Поезії про ніщо» (12).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ГОРБАЧ Анна-Галя: З Царгороду до Арголіди (1); З карпатської полонини до дунайського гирла (10).

РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: Антиподом африканськом ставши (3).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

BRUMBERG Abraham (ed.): In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union today. New York, Praeger Publishers, 1970, 477 pp. — *Тарас Гунчак* (7—8).

BYRNES Robert F.: Pobedonostsev. Indiana University Press, 1968, 495 pp. — *Марта Богачевська* (1).

DEDIJER Vladimir: The Battle Stalin lost. New York, The Viking Press, 1971, 341 pp. — *Роман Купчинський* (12).

DURBIN Evan: The Politics of Demokratic Socialism. New York, Augustus M. Kelley, 1968. — *Даніель С. Креймер* (7—8).

HODNETT Grey and POTICHNYJ Peter J.: The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. Camberra, Australian University, 1970. — *Осип Данко* (6).

КНИШ Ірена: Віч-на-віч з Україною. Вінніпеґ, 1970, накладом авторки, 128 стор. — *Дарія Ребет* (1).

MARUNCHAK Michael H.: The Ukrainians Canadians: A History. Ukrainiain Free Academy of Sciences, Winnipeg, Ottawa, 1970, 792 pp. — *Мирослав Прокоп* (3).

MAZLAKH Serhii and SHAKHRAI Vasyl': On the current Situation in the Ukraine. The University of Michigan Press, 1970, 220 pp.

DZYUBA Ivan: Internationalism or Russification. M. P. Weidenfeld and Nicolson, London, 1968, 240 pp. — *Олег С. Федишин* (3).

ПРО ГРИГОРІЯ КОСИНКУ. Спогади. Упорядник Тамара Мороз-Стрілець. В-во «Радянський письменник», Київ, 1969 — *Ю. Клиновий* (1).

SHOP Paul: Communism and the Yugoslav National Question. New York, Columbia University Press, 1968, 308 pp. Ethnic Minorities in the Soviet Union. New York, Praeger, 1968, 351 pp. — *Олег С. Федишин* (10).

ЧЕРІНЬ Ганна: Вагонетки (1969, 70 стор.); Травневі мрії. (1970, 144 стор.); в-во А. Орла. — *Ярослав Розумний* (5).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ПРЕСОВА СЛУЖБА ЗП УГВР: Нищення могил УСС у Львові (11).

Р.: У Києві відзначено ученого-поета Агатангела Кримського (4).

ХОМЯК Ростислав: Монреальська конференція славістів (7—8); Американська преса про Аллу Горську і Валентина Мороза (11).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

КУЗЬМОВИЧ М.: Виставки зимового сезону в Нью-Йорку (5); Юліян Колесар, Церковні ризи Аркадія Оленська-Петришин (6).

М. К.: «Тисяча голів» Юрія Соловія (4).

126 ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Найновіші праці Володимира Баляса (7—8).
О.-П. А.: Виставка акварель Любослава Гуцалюка (3).
Р. З.: Участь О. Мазурика у мистецьких виставках у Франції (9).
РОЗУМНИЙ Ярослав: Дерево говорить (3).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ЛЕСИЧ Вадим: Проти свавільних передруків (6).

НЕКРОЛОГИ

Володимир П. СТАХІВ (12).

Зміст

3 Володимир Стахів

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

7 *Василь Стус.* Під диким сонцем
16 В камері й на суді.
39 *Христя Коленсъка.* Поезії.
43 *Валер'ян Ревуцький.* Еміґраційна драматургія В. Винниченка.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

53 *Едвард Й. Ц. ван Готеґем.* Моя зустріч з УПА.
75 *Авраам Шіфрін.* У спецтюрмі ч. 410.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

84 *Богдан Цимбалістий.* Час і людина.
95 *Мирослав Прокоп.* Росія, Китай і Україна.
102 Дедієр про національну політику Юґославії й СРСР.
109 *Ростислав Л. Хомяк.* Записки з міжнародної зони.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

117 *Юрій Тарнавський.* Дещо про «Поезії про ніщо».

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

119 Сталін і Юґославія (*Роман Кучинський*).
122 Зміст журнала «Сучасність» за 1971 рік.

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстарції Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями на обидві книжки звертатися до видавництва.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply"
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. – 3046

Аргентіна: Cooperativa de Credito
„Renacimiento"
(para „Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

Великобританія: Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1972 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентіна	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразілія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швайцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журнала летунською поштою до Канади і США становлять 8.— дол. річно.

У німецькому видавництві «Дерр» появився друком новий документ захалявної літератури про репресії на Україні:

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

БІЛЬМО

Автор, засуджений Львівським судом за антирадянську пропаґанду й аґітацію на два роки концтабору, розповідає про свій арешт, слідство, переживання в таборах і зустрічі з українськими політв'язнями, як, наприклад, з Михайлом Сорокою.

Ціна: 3,20 дол., у Німеччині 11.— НМ. У інших країнах рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Дерр»:

Dörr-Verlag
8051 Neufahrn
Am Hart 5a

Цінна новина у видавництві «Сучасність»!

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміґрації за останне півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор. Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку опублікувало в серії «Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19 гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилося в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріяту з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.